

Fra hushold til kernefamilie i dansk landbrug ca. 1880–1980

En undersøgelse af ændringerne i landbrugets arbejdskraft med særligt henblik på det mellemstore gårdbrug og tjenestefolkenes placering heri¹

Af *Lene Floris*

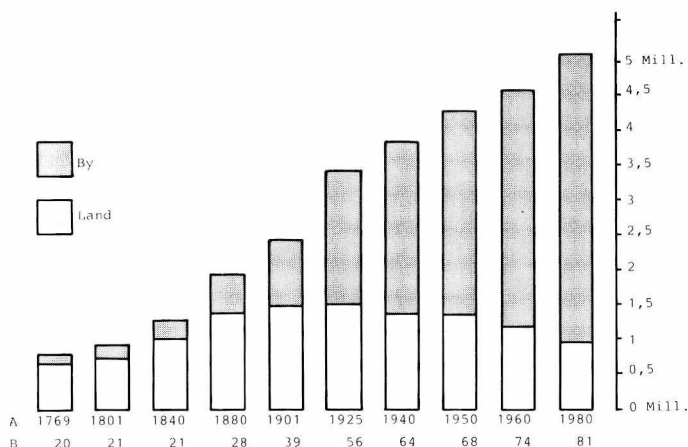
Indledning

Der er sket meget på landet i de sidste ca. 100 år. Et af de markante træk er, at færre og færre mennesker yder en stadig stigende produktion. Denne omvæltning skal naturligvis ses i sammenhæng med mekaniseringen af landbruget, men også andre faktorer har spillet ind, såsom øget anvendelse af sprøjtemidler og kunstgødning, specialisering af produktionen og egentlig stordrift (sammenlægninger af brug).

Perioden ca. 1880–1980 er først og fremmest kendetegnet ved et enormt fald i antallet af beskæftigede inden for landbruget. I slutningen af forrige århundrede havde størstedelen af Danmarks befolkning endnu tilknytning til landbrugserhvervet, mens der i dag er ca. 6%, der har direkte beskæftigelse i erhvervet. De tidligere beskæftigede i landbruget flyttede overvejende til byerne, hvor industrien gav nye arbejdspladser, og siden 1925 har over halvdelen af Danmarks befolkning været bosat i byerne. I dag bor omtrent 4/5 af Danmarks befolkning i byer.

I det følgende behandles denne forskydning i arbejdskraft fra land til by set fra landbefolkningens synspunkt. Der tages

Lene Floris f. 1957. Mag. art. i Europæisk Etnologi. Museumsinspektør ved Frilandsmuseet ved Sorgenfri.

Danmarks befolkning på land og i by, 1769–1980.

Tegning: Børge H. Nielsen, efter »Copenhagen – a short description«. Kbh. 1981.

udgangspunkt i et sydsjællandsk sogn, Allerslev, og dele af udviklingen skildres på nogle udvalgte gårde.

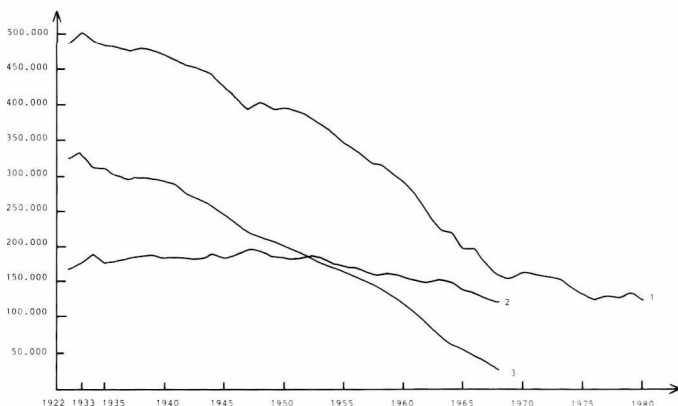
Hovedvægten lægges på det mellemstore gårdbrug med tjenestefolk, eftersom det er i denne brugstype, man særligt kan følge afvandringens afspejling i husholdsstrukturen².

Landbrugets arbejdskraft ca. 1900 til 1980. En oversigt

Afvandringen fra landet startede allerede i slutningen af 1800-tallet. Alene i 1880'erne afvandrede 155.000 personer, der for en stor del tog arbejde i den voksende industri i byerne, men også mange udvandrede til USA eller andre oversøiske lande. I perioden fra 1850 til 1914 udvandrede således ca. 30.000 mennesker fra Danmark.

Den samlede arbejdskraft i landbruget

Den samlede landbrugsbefolkning er gået ned fra over 500.000 helårsarbejdere³ omkring 1930 til godt 100.000 i dag. Fra

Helårsarbejdere i landbruget 1922–1980

1) *Helårsarbejdere ialt*

2) *Familiens arbejdskraft omregnet i helårsarbejdere*

3) *Medhjælpen omregnet i helårsarbejdere*

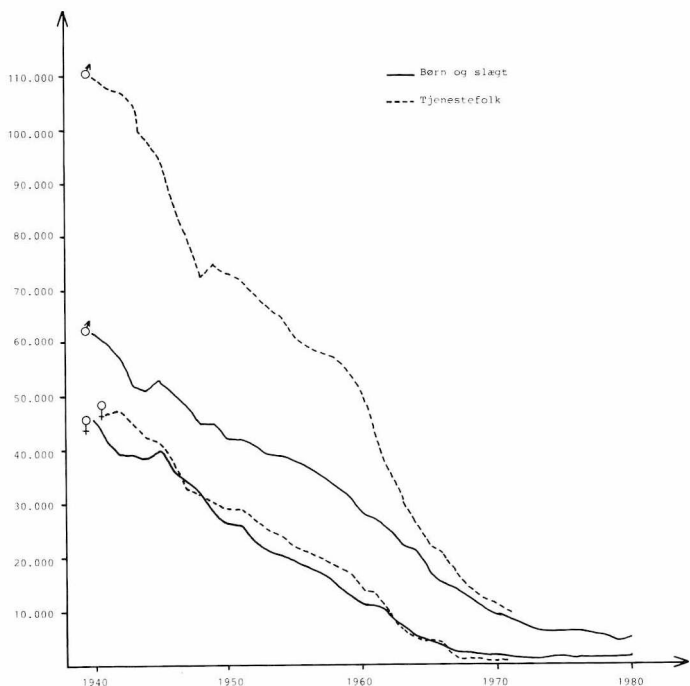
Kilde: Landbrugsstatistik 1969, 1972, 1976 og 1980. Danmarks Statistik. I perioden 1922–33 eksisterer ingen opgørelser over landbrugets arbejdskraft omregnet til helårsarbejdere.

slutningen af 2. verdenskrig, men især fra midten af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne, skete et voldsomt fald i antallet af beskæftigede. Denne nedgang må ses i relation til den øgede brug af landbrugsmaskiner fra 1950'erne, men også nedlæggelser og sammenlægninger af mindre brug gjorde, at der blev færre arbejdspladser i landbruget. Det er markant, at indtil ca. 1950 var det næsten udelukkende landbrugsmedhjælperne, der forsvandt ud af landbruget, mens afvandringen i 1960'erne også fandt sted blandt selvstændige landbrugere (ca. 40.000 incl. familie i årene fra 1960–70).

Afvandring af forskellige grupper af medhjælpere

Ser man på afvandringen af medhjælpernes grupper viser der sig et forskelligartet billede.

For tjenestepigerne vedkommende skete et drastisk fald fra begyndelsen af 1940'erne, hvor der var godt 45.000, indtil

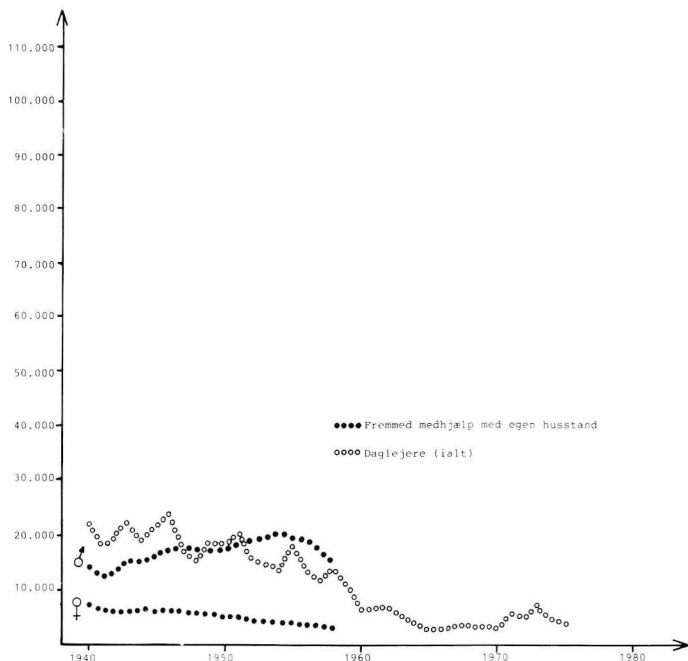

Forskellige grupper af landbrugsmedhjælp, 1940–80. Børn og slægt samt tjenestefolk.

Kilde: Landbrugsstatistik div. årgange. Rentegning: Børge H. Nielsen.

1960'erne, hvor der var nogle få tusinde tilbage. Ligeledes skete et stort fald i antallet af tjenestekarle, der i 1940 var 110.000 mod ca. 15.000 i begyndelsen af 1970'erne.

Tilsvarende er der sket et stort fald i antallet af hjemmearbejdende børn og slægtninge m/k. Man skal bemærke, at antallet af mandlig arbejdskraft, både familie og fremmed arbejdskraft, har været langt større end den kvindelige arbejdskraft gennem hele perioden. En udvikling, der i og for sig er fortsat til i dag. Der findes dog et stigende antal kvinder, der går ind i en landbrugsuddannelse, og som derfor også skal ud og arbejde i praktik på forskellige brugstyper (i 1988 var 9,4% af eleverne på landbrugets grundkurser kvinder).⁴

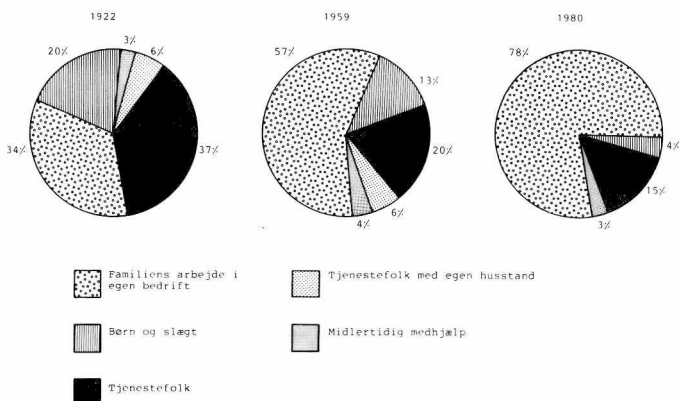

Forskellige grupper af landbrugsmedhjælp, 1940–80. Fremmed medhjælp med egen husstand og daglejere.

Kilde: Landbrugsstatistik div. årgange. Rentegning: Børge H. Nielsen.

Den øvrige fremmede arbejdskraft er ikke i samme grad mindsket. Antallet af medhjælpere med egen husstand steg således i 1950'erne, men også her gælder det, at det fortrinsvis drejede sig om den mandlige medhjælp, den kvindelige medhjælp var derimod faldende. Daglejerne eller den løse medhjælp har vist en meget svingende kurve, hvilket bl.a. hænger sammen med vejret og årstiden for optællingstidspunktet. Daglejerne kunne tilkaldes, når man havde brug for dem og kunne sendes hjem, hvis vejret ikke var godt.

At antallet af faste medhjælpere med egen husstand (fodermestre, traktorførere m.m.) samt daglejere ikke faldt i så høj grad i 1950'erne hænger sandsynligvis sammen med, at man

Arbejdskraftens sammensætning i landbruget 1922, 1959 og 1980.

Kilde: Landbrugsstatistik div. årgange. Kategorierne tjenestefolk og tjenestefolk med egen husstand er ikke adskilt i 1980. Rentegning: Børge H. Nielsen.

var på vej til en større mekanisering, men endnu ikke helt kunne klare arbejdet alene.

Forskydninger i den tilbageværende landbrugsbefolkning

Imidlertid er der ikke blot forsvundet en stor gruppe fra landbruget. Nedgangen i antallet af beskæftigede inden for erhvervet har medført en række forskydninger internt i den tilbageværende gruppe.

På figur 5 ses, at den fremmede medhjælp + børn/slægt i 1922 udgjorde 66% af den samlede arbejdskraft, og alene tjenestefolkene svarede til 37%, hvilket var 3% mere end familiens arbejde i egen bedrift. Omkring 1960 var antallet af fremmede medhjælper + børn/slægt nede på 43% heraf 20% tjenestefolk, mens vi i dag er nede på 22% heraf 15% medhjælper. På figuren ses, at familien har overtaget det meste arbejde selv, og hvis der hertil lægges børn/slægt, viser det sig, at disse to grupper i dag udgør 82% af landbrugets arbejdskraft. I stedet for at udtrykke udviklingen i tal kunne man også sige, at der er sket en udvikling fra et *hushold* til en *kernefamilie*.

TABEL 1. Gennemsnitligt antal helårsarbejdere på forskellige brugsstørrelser 1934, 1945 og 1953.

10-15 ha	1934	1945	1953
Fast fremmed mandlig medhjælp	0,42	0,22	0,16
Børn og slægt, mænd	0,31	0,26	0,18
Mænd ialt	0,73	0,48	0,34
Fast fremmed kvindelig medhjælp	0,22	0,11	0,05
Børn og slægt, kvinder	0,24	0,19	0,10
Kvinder ialt	0,46	0,30	0,15
15-30 ha			
Fast og fremmed mandlig medhjælp	0,90	0,63	0,48
Børn og slægt, mænd	0,43	0,35	0,28
Mænd ialt	1,33	0,98	0,76
Fast fremmed kvindelig medhjælp	0,46	0,26	0,16
Børn og slægt, kvinder	0,32	0,24	0,16
Kvinder ialt	0,78	0,50	0,32
30-60 ha			
Fast fremmed mandlig medhjælp	1,76	1,31	1,01
Børn og slægt, mænd	0,48	0,40	0,35
Mænd ialt	2,24	1,71	1,36
Fast fremmed kvindelig medhjælp	0,74	0,51	0,36
Børn og slægt, kvinder	0,35	0,28	0,17
Kvinder ialt	1,09	0,79	0,53

Denne nedgang i husholdsstørrelse har været generel for alle brugsstørrelser, men faldet i antal tjenestefolk har været størst på gårde mellem 10 og 30 ha.

Den kvindelige medhjælp

I 1934 var der på de mindre brug (10-15 ha) en pige på hver femte gård, mens der på de lidt større gårde (15-30 ha) var en

pige på næsten halvdelen af gårdene. I 1945 var der en pige på hver tiende gård (10–15 ha) og på de lidt større gårde var der en pige på hver fjerde gård. I 1953 var antallet næsten halveret i forhold til 1945, idet der var en pige på hver tyvende gård (10–15 ha), mens der på de lidt større gårde (15–30 ha) var pige på hver sjette gård. Desværre findes der ikke tilsvarende opgørelser for den senere periode, men fra 1960 finder man så godt som ingen tjenestepiger på brug med mellem 10 og 30 ha. Det kan endvidere ses af tabellen, at hjemmearbejdende døtre har haft stor betydning for begge brugstyper (10–15 og 15–30 ha) og især på de mindre gårde, hvor der gennem hele perioden har været flere døtre end tjenestepiger i arbejde. Ganske vist er der også sket en stor reduktion af hjemmearbejdende døtre, men slet ikke i samme omfang som af tjenestepiger.

Den mandlige medhjælp

Tilsvarende var udviklingen m.h.t. den mandlige medhjælp. I 1934 var der i gennemsnit en karl på hver anden gård (10–15 ha) og en karl på hver gård mellem 15 og 30 ha (godt og vel). I 1953 var der på de mindre gårde en karl på hver syvende gård og på de lidt større gårde næsten en karl på hver anden gård. Også her var børn og slægt (dvs. fortrinsvis sønner) af overordentlig stor betydning, og ligesom for den kvindelige arbejdskrafts vedkommende forsvandt karlene hurtigere ud af husholdet end sønnerne. Dette hænger i de fleste tilfælde sammen med, at gårdmandsbørnene ikke skulle have så høj løn som en fremmed, hvis de overhovedet fik løn direkte.

Det skal iøvrigt understreges, at alle de ovenstående tal er gennemsnitstal, hvilket vil sige, at der kunne være to eller flere karle på én gård, uden at det her er nævnt.

Gårdhushold og tjenestefolk omkring 1900–1920

Forskellige landbrugstyper omkring år 1900

Man kan definere et landbrug ved, at det altid består af jord, dyr og bolig til menneskene, og at ingen af disse bestanddele kan stå alene⁵. Det er i den forbindelse også blevet fremhævet,

at det særlige ved landbrug er, at produktionen og familiens hjem er uløseligt knyttet sammen, og at manden, konen eller de begge deltager i arbejdet.

Imidlertid kan det ofte være svært at sondre mellem egentlig konsumtion og produktion, da der dels produceres bytteværdier til et marked og dels brugsværdier til familien. Det vil sige, at familien på en og samme tid udgør en produktions- og konsumtionsenhed.

Da jorden især tidligere blev anset for den vigtigste ressource, skal der i det følgende ses nærmere på, hvorledes man kan opdele landbrug i forskellige typer ud fra dette kriterium i relation til husholdets sammensætning.

Man kan groft opdele danske landbrug omkring 1900 i fire hovedtyper med forskelligt jordtiliggende:

1. Bruget har så megen jord, at ejeren med familie kan leve af den. Børnene indgår som arbejdskraft som små, men er ikke mere nødvendige, end at de må ud at tjene, så snart det er muligt. Med andre ord er der ikke økonomisk basis for, at de kan blive hjemme. Produktionen er ikke stor nok til at kunne bære en ekstra voksen person.
2. Bruget har ikke jord nok til, at en familie kan leve udelukkende af den. Mand, kone eller begge må supplere indtægterne med lønarbejde eller håndværk for at kunne holde liv i produktionsenheden. Hvis familien har de fleste indtægter fra håndværk, må man regne med, at børnene kan gå til hånde eller arbejde direkte med i produktionen. Anderledes er det, hvis familien er afhængig af lønarbejde og kun har et meget lille stykke jord til havebrug. Her er ingen mulighed for, at børnene kan gøre sig nyttige, så det kan forslå noget rent økonomisk, og de skal derfor hjemmefra tidligt⁶.
3. Bruget er kendetegnet ved så megen jord, at børnene er absolut nødvendige som arbejdskraft, og ved at familien endda må supplere permanent med fremmed arbejdskraft. De faste medhjælpere, der er tilknyttet bruget, rekrutteres fortrinsvis fra brug af type et og to. Børnene fra brugstype tre kommer imidlertid også væk fra hjemmet, men ikke fordi det er en økonomisk nødvendighed. Hvis de kommer ud at tjene på andre gårde, er det mere som led i en »uddannelse«, som senere kan udbygges ved ophold på højskole

eller lignende. Selv om der egentlig er behov for deres arbejdskraft, er de altså væk fra hjemmet, i hvert fald i kortere perioder og ikke permanent som børn fra brugstype et og to. Denne tredje type af brug (gårdbruget) er ikke en homogen gruppe. Alt efter deres størrelse kan man finde forskellige husholdsstrukturer.

4. Bruget har ikke blot mere jord end familien selv kan klare, men ejer så store arealer og har så mange husdyr, at det er nødvendigt med mange ansatte. Bruget drives næsten som en kapitalistisk virksomhed med lønarbejdere, og sigtet er at opnå en stadig større profit. Kun yderst sjældent er familien impliceret i det daglige arbejde med jord og dyr. Dette medfører, at familien har et helt andet »verdensbillede« end i de øvrige brugstyper⁷. En sådan families dagligdag, uddannelsesmæssige baggrund og hele økonomiske situation har haft en helt anden karakter end de ovenfor nævnte brugstyper.

Disse fire brugstyper kan mere eller mindre genfindes i hele perioden 1880–1980, men det er vigtigt at slå fast, at jordarealet ikke udelukkende kan bruges som kriterium for opdeling i brugstyper set over et længere tidsrum. Tidligere var eksempelvis 10–15 tdr.land tilstrækkeligt til at leve af, hvilket må siges at være utænkeligt i dag, med mindre der er tale om en helt speciel produktion. Mange brug har i dag karakter af type to, hvor det er nødvendigt med udearbejde for at få økonomien til at løbe rundt.

Man kan i dag finde brug, der næsten ingen jord har, men som alligevel har en meget stor produktion (og indtægt) af f.eks. burhøns eller malkekvæg på stald. Og måske må man sige, at ovenstående definition af et landbrug (jord, dyr, bolig til menneskene) må revideres. Det er ikke kun disse ydre karakteristika, der kan ligge til grund for en definition. Generelt er det ikke hensigtsmæssigt at bruge jordarealet, dyreholdet eller spørgsmålet om bolig som kriterium, mere korrekt er det at tage udgangspunkt i den *samlede produktion*.

Vi skal nu se nærmere på brugstype tre, det mellemstore gårdbrug 1900–20, eftersom man her kan få indtryk af de vilkår og den hverdag, en del af de afvandrende forlod.

De to vigtigste bestanddele i gårdhusholdet var familien og tjenestefolkene.

*Sjællandsk gårdshushold med tjenestefolk omkring år 1900.
Fot.: Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.*

Familien udgjorde selv en stor del af arbejdskraften. De var knyttet til hinanden gennem følelsesmæssige og økonomiske bånd og var på den måde meget afhængige af hinanden. Manden, konen eller et af børnene kunne ikke blot sælge »sin« andel af gården, ligesom det var meget vigtigt, at alle gjorde deres arbejde så godt som muligt, for at produktionsenheden kunne bestå, også ud fra en økonomisk betragtning. Det daglige arbejde var delt ud på flere personer, og husbond og madmoder ledede og fordelte arbejdet. De bestemte hvilket arbejde, der skulle udføres på hvilket tidspunkt og af hvem. Det var altså i familien, at beslutningsprocesserne lå.

Nogle steder havde man et aftægtspar boende. Hvis begge de gamle levede og havde økonomisk mulighed for det, var det dog ikke helt ualmindeligt at bygge en rentierbolig i nærheden af gården eller i en nærliggende stationsby.⁸ Først langt senere i dette århundrede kom plejehjemmene til at spille en større rolle.

Medhjælpen bestod af de faste tjenestefolk (karl, dreng, storpige, lillepige samt vogterdreng om sommeren). De almindelige faste tjenestefolk blev fæstet for et halvt eller et helt år. For dem var en plads dels en »uddannelse« og dels et arbejde af økonomisk nødvendighed. Ved større gårde kunne en landarbejderfamilie eller husmand, der boede i et til gården hø-

rende hus også høre til den faste stab. Disse landarbejderhuse kunne være tidligere aftægtshuse eller nye huse bygget af de billigste materialer. Både mand, kone og børn i en sådan landarbejderfamilie deltog i arbejdet på gården især i roerne, ved tærskning, storvask o.l. Familien stod i et særligt afhængighedsforhold til gårdmandsfamilien, eftersom de ikke kunne protestere mod for lav løn eller urimelige arbejdsforhold uden at være i fare for at miste deres bolig.

I spidsbelastningsperioderne var der desuden tilknyttet løs medhjælp til gården. Det kunne være naboer, børn, der var hjemme på besøg eller håndværkere i landsbyen, som til gengæld fik ydet kørsel ved barsel o.lign. Sæsonarbejdskraften kunne i visse egne (især Lolland-Falster og Sydsjælland) være »importerede« svenske og polske roearbejdere⁹.

Der var altså stadig god brug for arbejdskraft på landet i begyndelsen af dette århundrede, og det er på denne baggrund, man skal se følgende uddrag af »Tidsskrift for Landoekonomie« fra 1909.

Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab nedsatte i 1908 et udvalg, der skulle behandle manglen på arbejdskraft. Udvalget ønskede ikke at komme med en udredning af de forskellige årsager, der lå til grund for afvandringen af den danske arbejdskraft fra land til by, men følte sig foranlediget til at påpege, at afvandringen ikke udelukkende skyldtes ydre årsager »saasom Løn, Adspredelse og friere Liv«.

»Naar Landarbejdere ikke længere føler sig tilfreds med de Kaar, der bydes ham paa Landet, skyldes det ikke blot hans Utilfredshed med Lønnen eller det ensformige Liv, men ogsaa fordi der i vore Dage ved Presse, Post og Kommunikationsmidlernes Udvikling er skabt en levende og let Forbindelse mellem Byerne og selv de fjerneste Egne. Dette har medført en Forandring af Tankesæt, af Følelser og Stemninger, hvad der atter har fremkaldt ny Fornødenheder af forskellig Art, saavel materielle som intellektuelle« .

Udvalget lægger her vægt på, at der er sket nogle ideologiske ændringer, der mere eller mindre direkte har medført landarbejdernes afvandring. Man må dog være opmærksom på, at det er arbejdsgivernes synspunkt, vi får fremlagt. Set ud fra

*Møgspredning 1903. Her er det polske piger, der er i arbejde.
Fot.: Nationalmuseets 3. afdeling.*

landarbejdernes og tyendets synspunkt drejede sagen sig netop om, hvorvidt gårdejerne og godsejerne ville give dem en løn, der kunne konkurrere med lønnen i byerne. Hvis lønnen havde været højere på landet og arbejdstiden fast afgrænset, kunne de unge langt lettere have opnået »de ny Fornødenheder«. Desuden var det kun en brøkdel af de mange unge på landet, der kunne gøre sig forhåbning om at blive selvstændige. Fremtidsperspektivet i byerne kunne derfor forekomme mere lovende for børn af mindre husmænd og landarbejdere.

Arbejdsfordeling på en gård omkring 1900–1920

Ser man nærmere på de forhold, som tjenestefolkene havde på de mellemstore gårdbrug, kan det måske være med til give noget af forklaringen. Inden for husholdet kan man tale om et arbejds- og magtmæssigt hierarki. Hierarkiet kan opdeles efter køn, alder og efter om man var tjenestefolk eller husbondfolk, og rangordenen kom til udtryk i, at ikke alle arbejdsprocesser »kunne« udføres af hvem som helst.

Med hensyn til den kønsmæssige opdeling af arbejdet, var arbejdet med hestene og de fleste arbejder i mark og stald mandearbejde, mens arbejdet i køkken og bryggers samt børnepasning var kvindearbejde¹⁰.

Alder spillede også ind på, hvilket arbejde de forskellige

personer i husholdet kunne/skulle udføre. Børnene manglede fysiske kræfter og færdigheder til bestemte arbejder og blev derfor sat til at udføre arbejder, der var mindre krævende på disse områder. Også et aftægtspar kunne mangle fysiske kræfter, og man kender eksempler på, at en ældre mand i så fald hjalp med arbejder, som han måske bare ti år tidligere havde anset for »rent« kvindeligt. Eftersom husbond og madmoder var arbejdsledere, havde de mulighed for at tildele tjenestefolkene det arbejde, der blev regnet for det mindst behagelige og spændende. På nogle gårde var der nemlig i høj grad tale om et slags herre/tjenerforhold.

Årets arbejdsprocesser på en gård kan opstilles efter, hvad gårdfolkene og tjenestefolkene anså for det bedste/værste arbejde. Her er blot ét eksempel medtaget, nemlig markarbejdet.

Såning (med hånd, senere maskine) blev fortrinsvis udført af manden på gården eller evt. den ældste karl eller søn. Arbejdet var vanskeligt og krævede megen øvelse, da det var af stor økonomisk betydning, at sæden kom ordentlig i jorden. Hvis en yngre søn eller karl var med til at så, var det i begyndelsen kun et mindre jordstykke for at indlære det nye arbejde.

Ved *pløjningen* deltog flere personer, både sønner og karle. Manden eller evt. sønnen fik det bedste spand heste og karlen de mindre gode heste. Ganske vist var pløjningen et meget vigtigt arbejde, som nøje blev bedømt af naboerne, men det

Arbejdshierarki på en gård i forbindelse med markarbejde. Det daglige arbejde var fordelt mellem de forskellige personer, der var tilknyttet husholdet. Pyramiden er ikke inddelt således, at de forskellige arbejder fremstår i den rækkefølge, hvori de blev udført, men derimod er det arbejde, der ifølge meddelelserne var det vanskeligste og højst estimerede placeret øverst. Muligvis har man andre steder i landet set anderledes på det.

Rentegning: Børge H. Nielsen.

medførte ikke alle steder, at manden var med til arbejdet. På de større gårde trak han sig tilbage efter at have sat arbejdet i gang.

Harvningen kunne flere personer udføre, men tjenestedrengen og de to yngste karle blev fast inddraget i dette arbejde – også her var en fordeling af hestene således, at de yngste, mest uerfarne eller den med lavest status, f.eks. daglejeren fik de dårligste heste.

Det samme mønster går igen ved *møgspredningen*. Her kunne endnu en fra husholdets faste arbejdskraft tilknyttes, nemlig tjenestepigen. Selve læsningen og udkørslen blev som regel udført af karlen og drengen eller en daglejer, mens pigens spredte gødning ud på marken. Tjenestepigen havde således ikke noget med hestene at gøre – arbejde med disse og deres pasning var udelukkende mandearbejde¹¹.

Man ser altså en tydelig kønsspecifik og social arbejdsdeling, som også kommer til udtryk i, hvem der bruger de bedste heste. Med hensyn til tjenestepigens indplacering kunne man spørge, om også en evt. datter på gården kunne sprede møg og i det hele taget udføre det samme arbejde som pigens. Man kan ikke afvise, at det på nogle gårde var sådan, at pigens og datterens på gården skulle lave nøjagtig det samme arbejde, men mest almindeligt var det nok, at datteren blev holdt mere inde og i højere grad blev oplært i de kvindelige arbejdsområder, der senere skulle vise, at hun ville blive en »god« gårdmandskone.

Til de fleste arbejder i marken kunne der iøvrigt ansættes en daglejer eller husmand. Hvis denne var fast tilknyttet gården, kunne han i nogle tilfælde indgå på lige fod med den ældste karl, men det var langt fra altid tilfældet.

Generelt må man sige, at manden eller konen på gården var øverst i hierarkiet – de reelle arbejdsledere. Især på de mindre gårde var husbond og madmoder dog med i næsten alt arbejde – det der udgjorde forskellen, var det arbejde, tjenestefolkene ikke fik *lov* til eller *skulle* udføre alene.

Karl, dreng og piges arbejde og indbyrdes forhold

Som nævnt er arbejdet med jorden blot ét eksempel på arbejdsfordeling på en gård (se også skemaet s. 114). I mange tilfælde

oplevede tjenestefolkene, især de yngre, at de skulle udføre et arbejde, ingen andre havde lyst til.

CL født 1891 fortæller om sit arbejde som *tjenestedreng*:

»I høsten skulle de (høstfolkene) have noget mad kl. fire. Den skulle jeg gå hjem og hente, for den skulle være nysmurt. Så sagde konen til mig, at den madpakke, der lå ovenpå (kurven), den skulle jeg gå og spise med det samme, mens jeg gik ud og flyttede køerne, sådan at jeg hurtigst muligt kunne komme hen og binde tilligemed de andre. Da jeg så gik ud, kiggede jeg under papiret. Dén mad var dejlig nysmurt og dén, der lå ovenpå, var noget, der var lavet dagen i forvejen. Den smed jeg ind på naboens mark, og så stjal jeg af det, der lå i kurven, men jeg måtte jo levne nogle af stykkerne. Så gik jeg fra den ene ko til den anden med min madpakke og stillede kurven og flyttede koen. Så kunne jeg lige være færdig tilligemed de andre var færdige med pausen. Dengang mejede de med slåmaskine og måtte gå og rive neg sammen.

Om aftenen, når de andre kunne gå hjem, så skulle jeg vande og flytte fem køer og en tyr. En af de køer var skabet, og så fik jeg tøjret om fingrene og benene, og det tog lang tid. Når jeg så kom hjem, så stod tallerkenerne tomme, og dét de andre ikke kunne lide, det kunne jeg så tage«.

CL har også fortalt, hvordan han som tjenestedreng på en anden gård skulle være med til at køre møg på marken. CL skulle læsse vognen, og karlen på gården skulle derefter køre vognen ud i marken, hvor møget blev spredt af tjenestepigen og en daglejer. Da det andet læs skulle læsses, fik CL besked om, at han ikke måtte fylde vognen helt op foran, for så kunne der ikke placeres et brædt, hvorpå karlen kunne sidde, når vognen skulle køres ud. CL rettede sig efter ordren i første omgang, men syntes ved nærmere eftertanke, at det var urimeligt, at karlen skulle sidde og hvile sig, mens de andre arbejdede uafbrudt. CL læssede derefter den næste vogn, så det var fuldstændigt umuligt at lægge et brædt henover. Dette oprørsforsøg blev fra karlens side besvaret med truslen om tørre tærsk, hvilket CL måtte tage til efterretning. Han havde dog opnået at »drille« karlen, hvilket han var vældigt tilfreds med.

Som det kan ses af ovenstående, havde tjenestedrengen i disse tilfælde en »service« funktion (bringe mad ud, flytte og vande køer, læsse vogn), som medvirkede til, at han dels ikke fik de samme muligheder for at hvile sig, dels måtte tage til takke med en ringere forplejning. I begge tilfælde gjorde tjenestedrengen oprør, mere eller mindre åbenlyst. Han tog af det frisksmurte brød i hemmelighed, og han forsøgte åbent at genere karlen, der kørte møgvognen.

Forskellen på de yngre og de ældre tjenestefolk kom også til udtryk på andre måder. Det var den *ældste karls* arbejde at strigle og fodre hestene, mens arbejdet med at muge, fodre og vande køerne blev varetaget af den yngste karl og drengen. I et enkelt tilfælde er der berettet om, hvordan den ældste karl blev liggende i sengen længere om morgenen, fordi hans arbejde ikke varede så længe som arbejdet med køerne.

Ved roeoptagningen kørte husbond med roeploven, pigerne, de yngste karle samt daglejerne tog roerne op og skar toppene af, mens den ældste karl kørte roerne bort. At køre roeploven og køre roerne væk var ikke i så høj grad anstrengende arbejde. Omkring århundredskiftet var det iøvrigt sjældent, at gårdmandsparret selv var med til at hakke roer, og mange gårdmandspar havde end ikke lært det, fordi der altid havde været arbejdskraft nok (bl.a. svenske og polske roearbejdere).

For *pigernes* vedkommende var arbejdsdagen som regel længere end karlenes, hvilket hang sammen med, at de skulle arbejde i pauserne. Om morgenen var de ofte oppe før karlene for at malke, men mens disse kunne sætte sig ind efter mugning og fodring og vente på morgenkaffen, så skulle pigen tilberede denne efter først at have vasket malkegrejet. Ligeledes fik pigerne en kortere middagspause, fordi de skulle være med til at sætte mad til side og vaske op.

IF født 1900 fortæller om arbejdet på en middelstor gård omkring år 1920:

»Fruen lavede middagen, og når der ikke var noget at lave i marken, hjalp vi ad. Vi levede godt – det var altid veltillavet. Efter middagen var der altid hvil og derefter kaffe. Jeg vaskede jo op, så jeg fik et kortere hvil. I lange tider sagde manden, at jeg også skulle fodre hestene efter opvasken, for det blev ikke til noget med karlen. Det skulle han ellers gøre, men han sov jo til middag og glemte he-

Sommerdagens gang – for tjenestefolk på en 60 tdr.land stor gård omkring 1910*

	Lille-pige	Karl + dreng
kl. 4.00:	Står op Reder sin egen seng Malker Henter vand og brænde Ordner høns	Står op Strigler, fodrer og renser under heste, køer og svin Sætter mælkespandene ud til vejkanten
kl. 7.00:	Drikker morgenkaffe Reder karlenes senge Arbejder i huset eller marken	Drikker morgenkaffe I stald eller mark
kl. 10.00:	Spiser »Klokken ti« Arbejder i marken	Spiser »Klokken ti« Arbejder i marken
kl. 12.00:	Spiser middag Vasker op Arbejder i haven eller marken	Spiser middag Holder hvil Arbejder i marken
kl. 17.00:	Malker	Malker
kl. 18.00:	Spiser aftensmad Vasker op	Spiser aftensmad Ordner redskaber og sætter dem på plads.
kl. 19.30:	Laver aftenkaffe Drikker kaffe	Drikker kaffe
kl. 21.00:	Går i seng	Går i seng

* Alle tidspunkter er omtrentlige. Skemaet bygger på et interview med en kvindelig meddeler, og derfor er der flest oplysninger om det kvindelige tyendes arbejde.

stene. Til gengæld fik jeg så lov til at ligge længere, ellers havde jeg jo ikke fået noget hvil overhovedet. Det var blevet sådan efter nogle år«.

I nogle tilfælde fandt man altså ud af en ordning, der gjorde, at pigen også fik et hvil, men i hvor høj grad dette har været almindeligt, er det svært at få rede på.

Ud fra ovenstående eksempler kan man sige, at der var indbygget en vis »hakkeorden« i gårdhusholdets struktur.

Stor-pige	Mellem-pige
kl. 4.00: Står op Reder sin egen seng Malker 2 køer Laver morgenmad til herren og fru – serveres på sengen Laver morgenmad til resten af husstanden	Står op Reder sin egen seng Malker Henter vand og brænde Ordner høns
kl. 7.00: Drikker morgenkaffe Ordner hus, reder senge Forbereder »Klokken ti«	Drikker morgenkaffe Ordner hus eller er i marken
kl. 10.00: Spiser »Klokken ti« Stryge, rulle eller med i markarbejde, ellers bagning, brygning og slagting Laver middag	Spiser »Klokken ti« I marken Laver middag
kl. 12.00: Spiser middag Sætter til side efter middagen Laver kaffe	Spiser middag Vasker op Laver kaffe
kl. 13.30: Drikker kaffe I haven for at pille frugt og tørre den eller i marken	Drikker kaffe I haven for at pille frugt og tørre den eller i marken
kl. 16.30: Malker	Malker
kl. 17.00: Laver aftensmad	
kl. 18.00: Spiser aftensmad Vasker op Sidder på værelset og syr	Spiser aftensmad Vasker op Sidder på værelset og syr
kl. 19.30: Laver aftenkaffe Drikker kaffe	Laver aftenkaffe Drikker kaffe
kl. 21.00: Går i seng	Går i seng

Nogle tjenestefolk udnyttede deres aldersmæssige position. De ældre kuede de yngre, og karlene skubbede noget af deres arbejde over på pigerne, hvis det var muligt. Men der kunne også være »solidaritet« mellem tjenestefolkene. Den kunne komme til udtryk i flere situationer, når der var tale om at holde sammen mod husbondfamilien. Hvis vejret f.eks. var for dårligt til markarbejde, kunne karlene stå sammen og nægte

at påbegynde arbejdet. Solidariteten kunne også have karakter af hjælpsomhed, hvis en af de yngre tjenestefolk ikke rigtigt kunne klare sit arbejde.

CL født 1891 beretter:

Jeg var kun en dreng på 12 år, og jeg kunne luge flere roer end karlene, men det var, fordi pigen var så enestående til at luge roer. Hun gik så foran, og når hun var færdig med sin række, drog hun ind på min og tog 3–4 stk. af mine planter. På den måde blev jeg hurtigt færdig«.

Man kan sammenfattende sige, at der kunne være et vist sammenhold mellem tjenestefolkene, men at der også herskede en »hakkeorden«, hvor kriterier som alder og køn og den dermed forbundne kompetence var udslagsgivende.

Løn

Ud over de forskellige former for konflikter og solidaritet, der kunne opstå i forbindelse med selve arbejdet), kunne der også være problemer m.h.t. løn, kost og logi samt arbejdstiden.

For det første kunne der være store udsving i tjenestefolkenes løn, efter hvilken plads de havde, og hvor i landet det var. Eksempelvis fik en forkarl højere løn end en almindelig karl, og hvis det var i Jylland, var lønnen endda endnu højere.

Den væsentligste forskel i løn fandtes mellem kvindeligt og mandligt tyende. En tjenestepige fik ca. 1/3 mindre i løn end en karl og det på trods af, at hendes arbejdsdag ofte var længere. Imidlertid indgik også kost og logi i tjenestefolkenes løn, hvilket dels gør sammenligninger vanskelige og dels kunne skabe konflikter, hvis gårdmanden pressede lønnen ved at minimere sine udgifter til kost og logi.

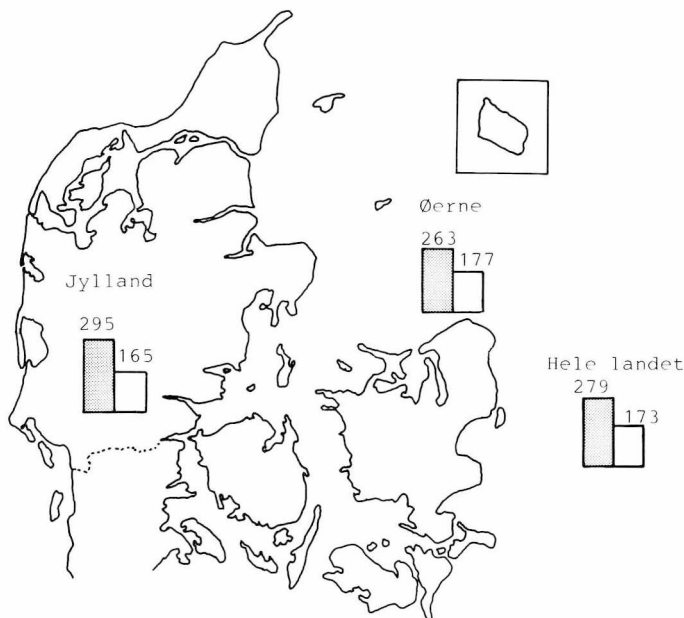
Logi

I tyendeloven fra 1921 var der indført faste regler for, hvorledes karle- og pige kamre skulle udstyres – jernvinduer blev forbudt, og hver person skulle have sin egen seng og sin egen kuvert ved måltiderne.¹²

Tyende- og Landarbejderforbundene gjorde et stort arbejde for at agitere blandt tjenestefolkene, så de kunne være klar over deres rettigheder i denne henseende. Bl.a. blev der i

□ Tjenestepiger

■ Karle

Tyendelønnen i landbruget 1905.

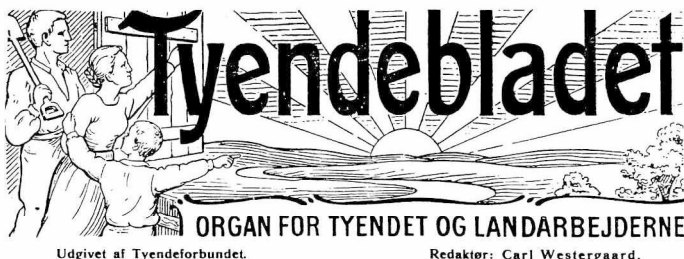
Kilde: Statistiske Meddelelser 4. række, 36. bind, 3. hæfte. Rentegning: Børge H. Nielsen.

»Tyendebladet« offentliggjort artikler, der kritiserede de dårlige forhold, mange tjenestefolk måtte leve under.¹³

Men endnu op i 1920'erne og senere endnu fandtes der karlekamre, der havde ler- eller cementgulve, jernvinduer (som i kostalde), og som var meget fugtige, fordi de ikke var forsvarligt afsøndrede fra stalden.

Før 1920 var det ikke usædvanligt, at der lå to karle eller en karl og en dreng i samme seng med halm.

CL født 1891 beretter:

Tyendebladet.

»Jeg boede sammen med en karl. Vi lå i samme seng med halm i bunden og hjemmelavede lærredslagener. Nogle af dem var ikke gode at ligge sammen med – de var væmmelige. De ville blive straffet for det, hvis det skete i dag«.

Karlekammerets udseende har CL beskrevet fra en anden gård:

»Døren lå udvendigt – der var ikke rigtig karm. Først gik der en dør ind til brændehuset og derfra en dør ind til karlekammeret. Der var cementgulv, og vi havde hver en stol, og så var der slået et brædt op til væggen, det skulle kaldes et bord. Når vi skulle vaske os, kunne vi gå over i hestestalden og tage en spand koldt vand, eller vi kunne gå under pumpen, hvis det ikke var for koldt«.

Da CL var blevet noget ældre og søgte plads som bestyrer på en gård i Jylland, havde han fået mere mod til at sige, hvilke boligforhold, han ville finde sig i.

»...Men enken sagde så til mig, at værelset var derhenne (ved stalden) og så sagde jeg straks, at så ville jeg ikke være i pladsen. »Jeg skal ikke være ved kreaturer – jeg er vant til hjemme ved min mor, at vi boede, hvor der var mennesker, og ikke hvor der var dyr«. »Nej, nej« – sagde hun så – »det skulle jeg da heller ikke«. Så fik jeg pigekammeret at bo i. Det var bedre, men kunne heller ikke varmes op. Det lå dog ved køkkenet, så der var varme alligevel. Jeg havde skab og cykel med«.

TABEL 2. Lønninger for forskellige Klasser af Landbrugstyende.

	1910		1905	1897	
	Sommer- løn kr.	Vinter- løn kr.	Aars- løn kr.	Aars- løn kr.	
Mandligt Tyende					
Fodermestere	259	221	480	422	315
Forvaltere	266	205	471	425	—
Avlskarle	262	159	421	341	318
Malkerøgttere	238	180	418	379	—
Forkarle	253	153	406	320	254
Staldkarle	229	149	378	293	239
Kuske	201	137	338	280	247
Røgttere	174	131	305	271	245
Tjenestekarle	184	110	294	217	200
Landvæsens- elever	141	104	245	185	148
Kvindeligt Tyende					
Husjomfruer	148	132	280	224	223
Husbestyrerinder	140	124	264	223	—
Mejeripiger	127	124	251	214	171
Malkepiger	127	97	224	171	159
Kokkepiger	119	95	214	173	147
Bryggerspiger	128	82	210	160	142
Tjenestepiger	111	82	193	149	122
Stuepiger	102	85	187	153	129
Indepiger	101	81	182	145	117
Husholdnings- elever	61	54	115	73	—
Barnepiger	58	56	114	105	—

Pigekamrene lå som regel i stuehuset, og kammeret var ofte placeret nær køkkenet eller på loftet, og selv om værelserne ikke kunne opvarmes, fik de lidt varme fra køkkenet og det øvrige stuehus.

Manglen på varme havde også betydning, hvis arbejdstøjet var blevet vådt. Pigerne kunne eventuelt få deres tøj tørret i

køkkenet, mens karlene på de større gårde i visse tilfælde kunne blive nødt til at lægge deres tøj på hestene, der afgav lidt varme.

Tørre og lune rum til tjenestefolkene var altså langt fra nogen selvfølghed.

Kost

Mad og drikke var af stor betydning for tjenestefolkene, eftersom det var en del af lønnen. Derfor var en gård kendt, hvis den var et godt madsted.

Maden skulle både være veltillavet, og der skulle være nok af den. Nogle gange kunne det dog være vanskeligt for en dreng eller pige, der hjemmefra var vant til margarinemadder, pludselig at skulle spise den mere varierede, men ofte fede mad på en gård. Hvis gården ikke levede op til forventningerne, var der forskellige måder at vise sit mishag på. Et eksempel er denne »protestsang«, der kendes i mange forskellige udgaver rundt om i landet. Det skal tilføjes, at utilfredsheden oftest var størst på de større gårde og herregårdene, hvor familien aldrig spiste sammen med tyendet.¹⁴

Den første dag på Krogstadsgården der får vi nællekål
Den første dag på Krogstadsgården der får vi nællekål
Det er af de næller som på grøften stod i fjor
Traveli og travelej – traveli og lej
Det er af de næller som på grøften stod i fjor
Traveli og travelej – traveli og lej.

Den anden dag på Krogstadsgården der får vi svinekød
Det er af den so som af sorten pest er død

Den tredje dag på Krogstadsgården der får vi oksekød
Det er af den ko som af hungersnød er død

Den fjerde dag på Krogstadsgården der får vi risengrød
Og den er så sveden at den er næsten rød

Den femte dag på Krogstadsgården der får vi hønsekød
Det er af den høne som af tuberklerne er død

Den sjette dag på Krogstadsgården der får vi øllebrød
Det er af de krummer som faldt fra Herrens bord

Den sidste dag på Krogstadsgården der får vi ingenting
Der lever vi af, ja den klare brændevin

Og hvis I nu vil vide hvem visen her har gjort
Det er de karle og de piger som på Krogstadsgården har
tjent

Arbejdstiden og den »frie« tid

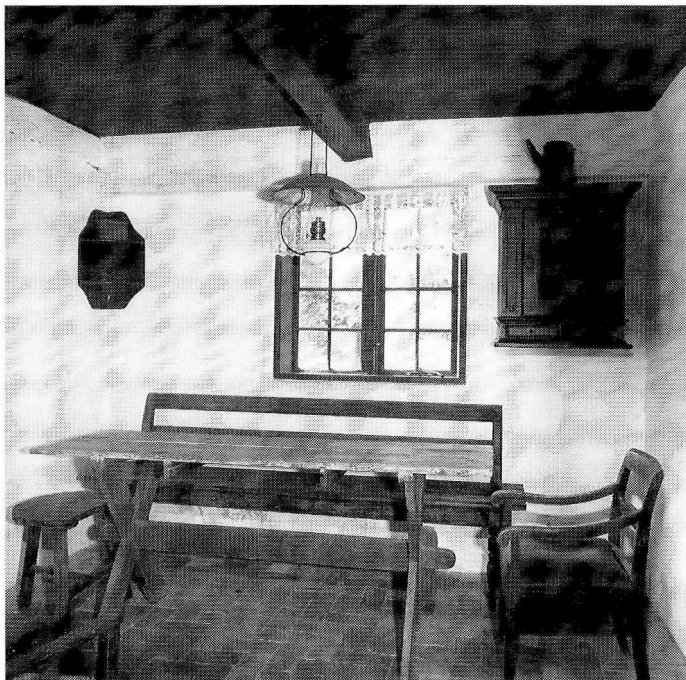
Arbejdstiden var i landbruget ikke på samme måde som i industrien fastsat til et bestemt antal timer, hvilket hang sammen med selve landbrugsarbejdet: Dyrene krævede et fast pasningsmønster, og man indrettede sig efter vejret. Den generelle tendens var, at arbejdet for ansatte i landbruget strakte sig over flere timer end det var tilfældet for byens lønarbejdere.¹⁵

Men da lønnen var fastsat for et helt eller et halvt år ad gangen kunne tjenestefolkene, hvis de var utilfredse med forholdene, sørge for at arbejde i deres eget tempo og ikke blive for hurtigt færdig med et bestemt stykke arbejde. Lønnen ville hverken blive højere eller lavere af den grund.

At arbejde på sin egen måde kunne bedst lade sig gøre, når man ikke var under opsyn (oftest på de større gårde eller godser). På en middelstor gård på Sydsjælland havde tjenestefolkene imidlertid en fast rutine i forbindelse med roelugningen. Her sendte husbonden tjenestefolkene i marken straks om morgenen, mens han selv blev hjemme for at overvåge andet arbejde. Den times tid der gik, inden manden kom i marken, blev næsten kun brugt til »tant og fjas«, men så snart manden var i syne, kom der gang i arbejdet.¹⁶

En anden måde at omgå arbejdet på, var at »hvileskide«, som Viggo Clausen fortæller om i sin beretning om tjenestefolkenes forhold på større gårde.¹⁷ Den slags usynlige hvilepauser kan det imidlertid være vanskeligt at skaffe sig oplysninger om.

Med hensyn til den »frie« tid kan man for perioden efter år 1900 konstatere, at tjenestefolk og husbond ikke var så meget sammen som tidligere. Nogle steder havde man allerede i slutningen af 1800-tallet indført særlige folkestuer, hvor tyen-

Folkestue i Frilandsmuseets gård fra Søndersejerslev – indrettet som forholdene var i sidste halvdel af 1800-årene.

Fot.: Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Hubert Guillou.

det indtog deres måltider og tilbragte en del af deres »frie«
tid.¹⁸

Også uden for gården levede tjenestefolk og husbondfolk et mere adskilt liv. Hver gruppe havde sine foreninger, hvor man samledes. De unge kunne imidlertid også være medlemmer af skytte- og gymnastik-foreningerne, hvor medlemsskaren var bredt rekrutteret. Man skal dog ikke tro, at gårdmandsbørn og husmandsbørn, skønt begge grupper var ude at tjene, nødvendigvis kom til de samme møder og fester. Arrangementer initieret af husmandsforeningen blev overvejende besøgt af husmandsbørn – landboforeningens overvejende af gårdmandsbørn.

CL født 1891 fortæller:

»Man kunne mærke forskel på husmands- og gårdmandsbørn. Gårdmandsbørnene var i landboforeningen – de holdt baller på Hotel Frederiksminde, og man skulle have kort for at komme ind. Men tjenestefolkene (underforstået husmandsbørn, LF) kunne jo ikke komme – de havde jo ikke noget medlemskort. De samledes så i forsamlingshuset, men det var noget finere at komme på Frederiksminde. Jeg var nu med på Frederiksminde et par gange, for jeg havde lånt et kort af en gårdmand, der ikke selv skulle bruge det«.

Med andre ord grupperedes tjenestefolkene indbyrdes efter deres forældres stand.

På de mindre gårde var det mange steder almindeligt, at tyendet kunne tilbringe deres aftener sammen med husbondfamilien. Oftest var det pigerne, der sad med i stuen. De reparerede deres tøj, strikkede, hæklede eller syede på deres udstyr eller lavede evt. andet husflidsarbejde.

Netop i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af dette århundrede florerede husflidsbevægelsen, som fremhævede de gamle husflidsarbejders kvaliteter. I Allerslev blev der under det lokale gods, Oremandsgård, oprettet en husflidsskole i 1872 – en af de første i landet. I »Snitteskolen«, som den blev kaldt, blev der undervist i at skære skeer og andre nyttegenstande, og senere i den såkaldte almueudskæring. Desuden var der højt læsningsaftener, diletter og sangkor.¹⁹

Ser man nærmere på en af de sangbøger, som husflidsbevægelsen brugte, finder man eksempler på, hvorledes man søgte en »vækkelse« af de unge karle. De skulle ikke blot sidde og ryge tobak eller gå rundt i landsbyen på besøg hos hinanden. I sangen »Til den unge Karl« finder man netop en opfordring til at de unge mænd kommer igang med »nyttig syssel« i de lange vinteraftener. Sangen afspejler også den herskende ideologi om »at agte Tidens dyre Guld« og ikke strække sig på bænke i »Sløvheds Trældom«. Sangen tilskynder således til en høj arbejdsmoral, men indeholder også sexualmoraliske islæt. Hvis karlen ikke »fjaser Tiden bort«, da bliver »onde Lyster ej hans Hjertes Gæst«.

Til den unge karl

Mel.: Der er et Land, dets Sted o.s.v.

Naar nu den lange Vinteraften kommer,
da døs den ikke hen i daadløs Drøm,
men lær i Tide i dit Livs Skærsommer
at styre sikkert gennem Tidens Strøm.
Søg derfor Lysets ædle Skat at vinde
i Skole som i Hjem ved nyttig Bog,
at skjulte Evner Vej til Lys maa finde,
og du paa Livets Krav maa vorde klog.

Da vil du ej – en Slave lig, hvis Lænke
ham holder fast i usle Trællekaar –
i Sløvheds Trældom strække dig paa Bænke
og døse hen din Ungdoms fagre Aar.
Da vil det slette Selskab ej dig daare,
ej Raaheds Sprog besmitte vil din Mund,
da vil du stedse vide dig at kaare
en nyttig Dont hver ledig Aftenstund.

En flittig Pige sidder tro ved Rokken
mens Karlen ofte fjaser Tiden bort.
Bør han da ikke lægge Skærv i Blokken?
Er det: at røre Haanden da en Tort?
Saa mangan nyttig Syssel han kan øve,
og vælger han blot den, han nemmer bedst,
da vil hans Tanker aldrig blive sløve,
og onde Lyster ej hans Hjertes Gæst.

Naar Efteraarets barske Storme true,
og Dagen korter af med tidlig Kvæld,
da øv din Haand ved Lampens milde Lue,
og kvæg din Aand ved Kundskabs rige Væld.
Vil du i Staten vorde nyttig Borger,
da maa du agte Tidens dyre Guld,
og vil du have Værn mod Livets Sorger,
da maa din Aand sig hæve over Muld.

J. Knudsen

Men lad os høre, hvad en tjenestekarl selv mente om sin »frie tid«.

CL beretter:

»Det første sted måtte vi gerne sidde inde hos familien om aftenen, hvis vi ville. Det gjorde vi ikke – man ville jo ikke sidde derinde og glo. Jeg gik da over til naboen for at spille kort. Nabokarlen havde et værelse op til kostalden. Dér var dejligt med kostald til begge sider. Vores værelse var bare med tynde vægge. Eller også gik man rundt og fik en pipe tobak et sted eller gik på gaden«.

De udendørs aktiviteter var naturligvis afhængige af årstiden. Om sommeren var pigerne nok også ude på gaden, og hvis der ikke lå et forsamlingshus el.lign. i nærheden, kunne de unge selv underholde med musik eller forskellige lege med pinde, sten og bolde.²⁰

Den samme person, der på en gård ikke ville sidde inde og »glo«, kunne i andre sammenhænge godt lide at være sammen med husbondfolket.

CL fortæller om et sted, der var godt at være:

»Der var et godt kammer med bræddegulve og store vinduer, og manden var så flink. Han ville have, at jeg skulle komme ind og snakke om aftenen. Hvis jeg ikke kom ind, kom han ud, og så sad vi og snakkede nede i kammeret. Han kunne ikke lide, at jeg gik ud om aftenen. Om sommeren kom han med en cigar og sagde »skal vi ikke gå ud og se, hvordan det gror?«, og så havde konen lavet kaffen eller grøden eller hvad vi nu skulle have, når vi kom ind. Der var jeg i to år og fik vist 300 kr. om året. Når de skulle bort om aftenen, skulle jeg køre dem, og når jeg så hentede dem, så kom jeg ind og var med til gildet. Det var helt andre mennesker end dem, jeg havde tjent hos tidligere. Gården var vist på ca. 30 tdr.land«.

Som citaterne viser, havde karlen begge steder mulighed for at være sammen med gårdmandsparret, men han udnyttede den kun i det sidste tilfælde, hvor »det var helt andre mennesker end dem, jeg havde tjent hos tidligere«. Karlen ville altså ikke for enhver pris sidde hjemme.

Det lader til, at der var et fast mønster m.h.t. karlenes og pigernes fritidsaktiviteter. Karlene var i langt højere grad væk fra gården, mens pigerne blev på gården og »bestilte« noget. I sangen Til den unge karl fremhæves ihvertfald, at en ung flittig pige »siddet tro bag Rokken«.

IF født 1900, der tjente som pige på en middelstor gård, fortæller:

»Jeg gik ikke meget op i foreninger. Der var for langt fra Tjørnehoved til Allerslev.

Gårdmændene havde noget for sig selv, men *vi* havde noget, der hed Husmandsforeningen – dér hørte vi til... Om aftenen kunne vi sætte os inde i stuen og lave lidt på vores eget, ellers kørte jeg en tur hjem en gang om ugen. Den første tid måtte jeg gå (ca. 4 km), men da jeg havde tjent et stykke tid, fik jeg langt om længe råd til en cykel. Det var meget familiært dér i pladsen i forhold til, hvad man hørte andre steder fra«.

Tydeligt nok har den unge pige følt sig hjemme i denne gårdmandsfamilie, hun omtaler selv det »familiære« forhold, men spørgsmålet er, om hun ikke også var blevet på gården og havde lavet håndarbejde, selv om forholdet til familien ikke havde været så godt. Det generelle kvindesyn var, at manden (som en patriark) skulle tage sig af det udadvendte og offentlige, mens kvinden blev defineret ved de til hjemmet hørende funktioner.

Selv om pigerne også har kunnet tage bort fra tjenestestedet om aftenen eller på andre tidspunkter, hvor de havde »fri« , var de i langt højere grad end karlene underlagt husbondens patriarkalske myndighed.

Tjenestefolkenes baggrund

Nogle af de mindre uoverensstemmelser mellem husbondfolk og tjenestefolk, der er skitseret i det foregående, havde sin baggrund i de sociale forskelle, der eksisterede på landet.

Mens husbondfolket overvejende selv stammede fra gårdmandsmiljø, viser der sig et andet billede, når man undersøger gruppen af tjenestefolk. De stammede dels fra husmands- og

landarbejderhjem (brugstype et og to) og dels fra gårdmandhjem (brugstype tre).

Husmandssønner

Oftest forekommende var det, at husmandssønner kom ud »at tjene bønder« straks efter deres konfirmation, 14 år gamle. Op gennem 1800-tallet og et stykke ind i dette århundrede var det dog ikke ualmindeligt, at vogterdrengene kom ud at tjene bare seks-syv år gamle. Dette arbejde foregik om sommeren, og om vinteren kunne drengene så bo hos deres forældre og måske følge skolegangen.²¹

De første år efter konfirmationen blev man regnet for en »dreng« og derefter for at være en »fuldkommen« karl, som forventedes at være bekendt med alt slags arbejde. De fleste var derefter ude at tjene, indtil de 22 år gamle skulle på session. Militærtiden var mellem seks og otte måneder, og senere blev de fleste indkaldt yderligere en måned.²²

Men hvilke fremtidsudsigter havde de unge husmandssønner?

Forløbet i den enkelte husmandssøns udvikling kunne naturligvis tegne sig meget forskelligt, men der var dog visse gennemgående træk.

For det første var der en gruppe, som sprang fra landbruget og tog arbejde i byen, hvilket bl.a. kunne ske i forbindelse med aftjening af værnepligten. Af forskellige faktorer, som medvirkede til denne afvandring, kan nævnes den højere løn i byernes industri, den faste arbejdstid/fritid, samt forlystelsesmuligheder.

For dem, der blev på landet, var målet at »få foden under eget bord«; enten som husmand, idet man overtog sine forældres ejendom, eller som gårdmand, hvis det skulle lykkes at skabe økonomisk basis derfor. På trods af forhåbningerne endte mange dog som jordløse landarbejdere.

Af mere formaliserede uddannelser var der landbrugs- og højskolerne samt muligheden for at blive landvæsenselev på en herregård. Hvis en husmandssøn agtede at tage på højskole eller landbrugsskole, måtte han først spare op til betalingen, hvorfor han formodentlig først i en senere alder end gårdmandssønnerne kunne lade sig indskrive. Størsteparten af

højskoleeleverne havde da også en baggrund i gårdmandsmiljøet.²³

Landvæsenselever var på herregårdene omkring århundredskiftet blevet en stadig større og vigtigere del af arbejdskraften. De havde gradvist overtaget noget af det arbejde, som tjenestekarlene og husmændene tidligere havde udført, overvejende fordi deres løn var lavere. Der var mange, der gerne ville arbejde som landvæsenselev, og det kunne ofte være vanskeligt at få plads på de gode læresteder, med mindre man var anbefalet. Anderledes var forholdene, hvor man straks kunne få arbejde – det var som regel hårde arbejdsgivere, der ikke lagde hovedvægten på uddannelsen af eleverne, men derimod på deres arbejdsydelser.²⁴ En uddannelse som landvæsenselev kunne bl.a. give adgang til at søge arbejde som bestyrer på mellemstore eller mindre gårde.

Men ikke alle tog udensogns for at uddanne sig. Mange fortsatte med at arbejde som karle i sognet og blev måske efterhånden forkarle. »Dem, der ville noget her i livet« tog dog udensogns, som en gårdmand fra Allerslev har udtrykt det.²⁵

Kun sjældent forblev en mand tjenestekarl hele sit liv. I alderen mellem 25 og 35 havde de allerfleste etableret sig med familie og en eller anden form for »selvstændigt« arbejde.

Gårdmandssønner

Den anden gruppe af tjenestekarle var gårdmandssønnerne, hvis »karriereforløb« var noget anderledes end husmandssønnernes.

Det var sjældent, at gårdmandssønner kom ud at tjene hos fremmede som 14-årige, dels var der arbejde nok hjemme, og dels var det ikke en økonomisk nødvendighed. De fleste arbejdede på den fædrene gård til de var ca. 18 år – efterfulgt af et højskole- eller landbrugsskoleophold eller begge dele.

Også gårdmandssønnerne skulle aftjene deres værnepligt, og forinden havde de måske været ude at tjene på en fremmed gård. Tjeneste på andre gårde havde ikke i særlig høj grad økonomisk betydning, men sigtede derimod mere mod at lære noget nyt; stifte bekendtskab med andre afgrøder, husdyr og arbejdsformer. Generelt kan man sige om den gruppe af tjenestefolk, der var gårdmandssønner, at de dels ikke var væk fra deres hjem særlig længe ad gangen (måske kun et halvt eller

et helt år ad gangen), og at de dels ikke kom ud at tjene så tidligt som deres skolekammerater fra husmandsgruppen.

Husmandsdøtre

Hvad angår den kvindelige medhjælp, må man også skelne mellem de piger, der kom fra gårdmandsmiljø og pigerne fra husmandshjem. Husmandsdøtrene kom i de fleste tilfælde ud at tjene som 14-årige eller muligvis lidt før – afhængigt af, hvornår de blev konfirmerede. En pige, der blev konfirmeret om efteråret, kunne meget vel have en plads fra 1. maj, og konfirurationsforberedelsen måtte så foregå i det sogn, hvor hun tjente. Den første plads søgte forældrene mange gange at få lidt kendskab til på forhånd. Gerne måtte det være et sted med mindre børn, således at en del af arbejdet kom til at bestå af børnepasning samt malkning og ikke for meget hårdt legemligt arbejde i marken. Nogle steder tog man dog ikke hensyn til pigens fysiske kræfter, og hun måtte tage en rigelig del af det hårde arbejde. Det var almindeligt, at pigerne tjente på gårde i de næstfølgende år, hvor de efterhånden blev oplært i såvel »udvendigt« arbejde i stald og mark som »indvendigt« arbejde med madlavning og forarbejdning af gårdens produkter.

Mange af de unge piger tog dog ret hurtigt til byen – den nærmeste stationsby, købstad eller hovedstaden. Her fik de tjeneste hos borgerskabet, og en sådan plads kunne være det første skridt mod et giftermål og endelig bosættelse i byen.

En anden mulighed for husmandsdøtrene kunne være at tage plads som husholdningselev på et gods. Her lærtes finere madlavning samt kunsten at disponere mad til en større husholdning. Fordelen for godset var, at pigen halvdelen af tiden var elev og den anden halvdel skulle gøre køkkenpigetjeneste. Ligesom landvæsenseleverne fik husholdningsseleverne en meget lav løn.

Efter et års læretid kunne pigen søge plads som kokkepige – både på land og i by. Også pladser på fattiggårde el.lign. var en mulighed, hvis pigen ikke havde økonomiske muligheder for at uddanne sig – ligesom pladser hos håndværkere eller f.eks. en skovfoged var en mulighed. Disse havde ofte et mindre jordtilliggende, og derfor var pladserne tit »enepladser« med meget og hårdt arbejde.

I 20–25 årsalderen blev en del af pigerne gift og afhængig af deres mands økonomiske stilling. Nogle blev husmandskoner, og andre måtte tage arbejde som malkekone i forbindelse med mandens fodermesterstilling.

Gårdmandsdøtre

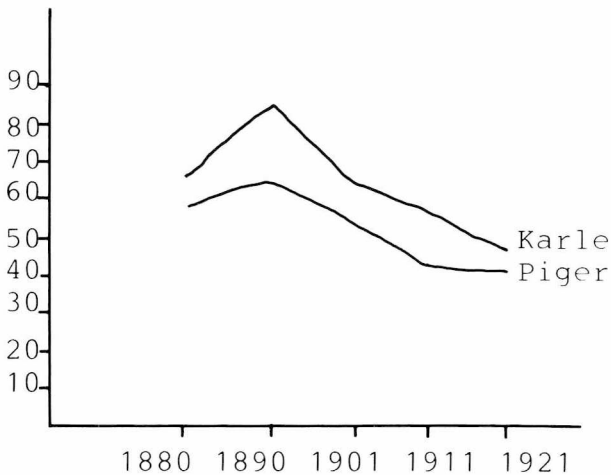
»Karriereforløbet« for gårdmandsdøtre var noget anderledes. Det var meget få, der kom ud at tjene som 14-årige straks efter konfirmationen. De fleste blev i deres hjem, hvor de lærte »huslige sysler«. Nogle steder fik den unge pige løn som en tjenestepige efter konfirmationen og skulle så holde sig selv med tøj, men i langt de fleste tilfælde arbejdede hun uden løn, men fik til gengæld alle sine fornødenheder betalt og evt. økonomisk støtte til et højskole- eller husholdningsskoleophold. Var der mange døtre i familien, kunne det være økonomisk nødvendigt, at de kom ud at tjene, i hvert fald i en kortere periode. Pigerne skiftedes så til at være ude at tjene eller være på skole og at være hjemme. Ligesom for gårdmandssønnernes vedkommende var det ikke tilfældige pladser, gårdmandsdøtrene søgte. Det skulle gerne være et sted, hvor man lærte nye forhold at kende.

Sammenfattende kan man sige om rekrutteringen af tjenestefolkene på landet, at den største del kom fra husmands- eller landarbejderhjem, og at dette også afspejlede sig i deres videre livsforløb. De kom tidligere ud at tjene, og tjenestetiden optog en længere periode af deres liv end af gårdmandsbørnernes. Desuden var de unges sociale baggrund af overordentlig stor betydning for deres placering i gårdbrugets hierarki, hvilket mere eller mindre direkte havde betydning for, hvem der afvandrede.

Fra hushold til kernefamilie i et sydsjællandsk sogn

Vi vil nu se nærmere på, hvorledes udviklingen i antallet af tjenestefolk har været i Allerslev sogn i Sydsjælland.

Antallet af tjenestefolk var størst i 1890 (150 personer), hvorefter der skete en nedgang. Det store antal tjenestefolk i 1890 har sandsynligvis sin forklaring i, at omlægningen til en

Antal tjenestefolk i Allerslev sogn, 1880–1921.

Kilde: Folketællinger fra Allerslev sogn, Præstø amt. Rigsarkivet. Rentegning: Børge H. Nielsen.

større animalsk produktion krævede megen arbejdskraft, ikke mindst til foderafgrøder som f.eks. roer. Endvidere var der på flere gårde også indført sukkerroer som afgrøde.

Den efterfølgende nedgang i antallet af tjenestefolk må ses i sammenhæng med indførslen af nye arbejdsbesparende maskiner.²⁶

De nye maskiner vandt først indpas på de større gårde og godser, men var i begyndelsen af århundredet også udbredt på mange mellemstore gårde. Gårdbrugerne havde også mulighed for at inddrage anden arbejdskraft end det faste tyende, nemlig folk fra de mange daglejerfamilier (i 1901 var der næsten 100 daglejerfamilier i sognet).

Desværre kan man ikke følge den nøjagtige udvikling m.h.t. fast tyende og daglejere længere end til 1921, hvorefter folketællingerne ikke er tilgængelige. Imidlertid kan man ud fra det indsamlede interviewmateriale udlede, at landbrugsmedhjælpernes antal blev voldsomt formindsket i løbet af 1950'erne og 1960'erne, hvilket også stemmer overens med det landsdækkende statistiske materiale.

Hvad angik den mandlige medhjælp blev der efterhånden

søgt efter »enekarle« eller en »fodermester«, og medhjælperen blev med tiden den eneste ansatte på gården. Den tidligere sociale struktur, hvor karlen og pigen indgik i et mere komplekst hierarki, forsvandt.

I stedet for medhjælpere anskaffede man på en lang række af sognets gårde maskiner til eget brug og til brug i fællesskab. De senere år har der endvidere været en tendens til at lægge produktionen om, enten til den i forhold til mælkeproduktion mindre arbejdskrævende svineproduktion eller til vegetabilsk produktion (især byg).

Disse omlægninger af produktionen er afhængige af mange faktorer, især spiller landmandens alder ind. Overgangen til dyrkning af byg ses ofte, når en ældre gårdfamilie ikke har nogen børn, der kan eller vil overtage gården. I markarbejdet har mange såvel ældre som yngre landmænd fundet en » afløser« til tidligere tiders daglejer, nemlig maskinstationen, der kan ordne såning, høst, roeoptagning m.v.

Den kvindelige medhjælp forsvandt generelt tidligere end den mandlige. På en del større gårde havde man dog malkekøner indtil de tidlige malkemaskiner i 1930'erne og tjenestepiger indtil omkring 2. verdenskrig. Fra slutningen af 1950'erne var der næsten udelukkende tale om husbestyrerinder og unge piger i huset, som ikke deltog meget i det egentlige landbrugsarbejde. I de seneste år er der dog igen piger i landbruget, men nu er det som led i deres uddannelse for at få det »grønne kort«.

I 1981 var antallet af medhjælpere i Allerslev sogn 19, og heraf var de syv kun periodisk ansat.²⁷ De var fortrinsvis at finde på de større og specialiserede gårde, og i dag er en plads på en gård udelukkende en »læreplads«.²⁸

Husholdets sammensætning og størrelse på tre gårde

»Østergård«

I det følgende vises, hvorledes en sydsjællandsk gård forsøgte at skabe balance mellem mængden af arbejde og arbejdskraft i begyndelsen af dette århundrede, mens det senere i dette århundrede var indkøb af maskiner o.a., der fik betydning for husholdets sammensætning.

Balancen mellem familie og antal af tjenestefolk var afhængig af gårdens størrelse, produktion samt familiecyklus. Dette kan anskueliggøres ved øjeblikksbilleder af husholdsstrukturen på Østergård i Allerslev sogn (se fig. s. 135).

Oplysningerne stammer dels fra interviews og dels fra folketællingerne 1901, 1911 og 1921.

1900–1920

Østergård var omkring århundredskiftet en fæstegård under Oremandsgård og havde et jordtilliggende på omtrent 50 tdr.land. Indtil 1904, hvor der blev bygget nyt grundmuret stuehus, var gården formentlig en typisk sydsjællandsk firlænget gård i bindingsværk.²⁹

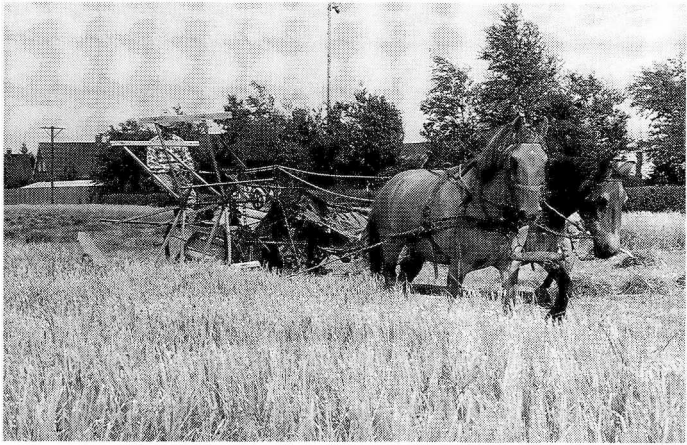
Ifølge folketællingen 1901 bestod husholdet af mand, kone, deres fire-årige søn samt fire tjenestefolk (karl, dreng, storpige og lillepige). Også tidligere (de sidste årtier af 1800-tallet) havde der været knyttet fire tjenestefolk til gården.

I 1911 finder man den samme familie på gården. Manden og konen var nu blevet henholdsvis 51 år og 46 år. I 1904 blev født en datter, som på dette tidspunkt var syv år – sønnen var 14 år.

Tyendeholdet var indskrænket til karl og pige, hvilket kan have flere årsager. Sønnen var nu blevet så stor, at han kunne deltage i arbejdet som en tjenstedreng, og husmoderen havde fået mere tid til selv at udføre arbejdet i hus og have, da børnene ikke længere krævede så megen omsorg. Pigen på syv år kunne også så småt begynde at hjælpe til i huset.

Desværre er det ikke muligt at undersøge, om der i det første årti var blevet skaffet nye arbejdsbesparende maskiner til gården, men netop omkring århundredskiftet blev der generelt indført en del nye maskiner, f.eks. breadså- og radsåmaskiner samt ikke mindst aflæggere, der i høsten kunne spare arbejdskraft. I 1907 havde således 48,3% af brug i denne størrelse i Præstø amt egen slåmaskine.³⁰ I 1921 var manden og konen blevet henholdsvis 61 og 56 år gamle, og deres børn, sønnen på 24 år og datteren på 17 år, boede hjemme. De var fuldt arbejdsdygtige og gjorde en karls og en piges arbejde, hvilket nok skal ses som forklaring på, at der kun var ansat en tjenstedreng på 14 år.

Netop omkring dette tidspunkt blev gården købt til selveje,

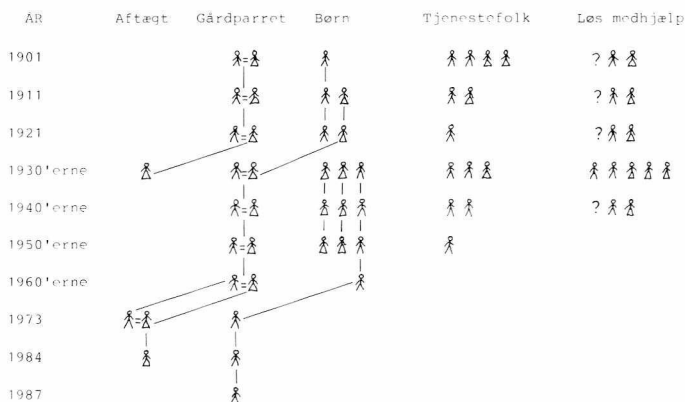
Selvbinder i arbejde.

Fot.: Frilandsmuseet ved Sorgenfri.

hvilket må have belastet økonomien og dermed også haft indflydelse på antallet af tjenestefolk. Endvidere må man tage i betragtning, at der kan være anskaffet yderligere arbejdsbesparende maskiner. I 1923 havde således ca. halvdelen af bedrifterne mellem 15 og 30 ha i Præstø amt elektromotorer eller petroleumsmotorer (kraftmaskiner til tærskemaskiner, hakkelsesmaskiner m.v.). Der var på 88% af de mellemstore brug radsåmaskiner, 84,8% havde slåmaskiner (uden aflægger), og 87,4% havde selvbindende mejemaskiner.³¹ Man må formode, at også Østergård har investeret i disse maskiner.

For de tre anvendte folketællinger gælder det, at optællingen blev foretaget 1. februar, hvilket spiller ind på husholdsstørrelsen, idet man mange steder ansatte en ekstra karl i sommerhalvåret. Desuden oplyser folketællingerne ikke noget om den arbejdskraft, der ikke boede på gården (husmænd, daglejere m.fl.). Uanset disse forbehold kan man af øjebliksbillederne se, hvordan husholdets sammensætning og størrelse var afhængig af familiecyklussen – var der ingen eller kun små børn, måtte familiens arbejdskraft suppleres med ekstra tjenestefolk.

På alle tre tidspunkter var der imidlertid mindst fire voksne

*Husholdets sammensætning på Østergård, 1900–1987.
Tegning: Børge H. Nielsen.*

personer som kerne i arbejdsenheden – mand, kone samt karl og pige (i 1921 dog den voksne søn og datter). Der var med andre ord ikke sket egentlige strukturelle ændringer endnu. Snarere kan man se, hvordan husholdets sammensætning blev reguleret af familiens forskellige faser.

1930'erne

Familiens datter, MO, kom i lighed med andre unge piger på landet ud at tjene. Den ene plads var hos en proprietærfamilie og den anden i en nærliggende købstad, hvor hun lærte at sy. Desuden var hun på højskole.

I 1932, da MO var 28 år gammel, blev hun gift med EO, der var 31 år gammel. Han var opvokset på nabogården som plejesøn og havde været ude at tjene på adskillige gårde. Desuden havde han i 1928–29 været i USA for at besøge sin familie, der gerne ville have, at han slog sig ned dér. Hans forældre samt tre søskende var emigreret, da EO var fem år gammel, og han samt en broder blev sat i pleje i Danmark.

MOs moder blev efter giftermålet boende på gården på aftægt, og det unge par blev bestyrere. Moderen deltog så meget

i det daglige arbejde, som hun kunne klare, hvilket i mange tilfælde medførte konflikter mellem den »nye« og den »gamle« husmoder. »Først da jeg var 37 år, kunne jeg selv bestemme over husholdningen« beretter MO.

Fra 1933 til 1939 fik det nye gårdpar tre børn (to døtre og en søn). Mens børnene var små, var der pige på gården – i hvert fald i sommerhalvåret, og MOs moder deltog som nævnt også i kvindearbejdet.

Ud over husbond var der en karl og en dreng og i sommerhalvåret to »fuldkomne« karle, som blev suppleret med flere løse medhjælpere i høst- og roetiden. Foruden den faste medhjælp og hjælpen i spidsbelastningsperioderne var der også lejlighedsvis tilknyttet en kogekone, der hjalp til ved de store fester, en vaskekone til den månedlige storvask, samt en enlig kone, der gik rundt på gårdene og hjalp til ved slagting.

Efterhånden som børnene blev større, kunne husmoderen bedre klare arbejdet alene med hjælp fra sin mor, og fra slutningen af 1930'erne havde man ikke længere pige på gården. Muligvis hænger dette også sammen med, at økonomien var stram på dette tidspunkt – dels på grund af landbrugskrisen i 1930'erne, og dels fordi gårdmandsparret planlagde at købe gården. De overtog den i 1941 efter moderens død.

Hjælpe midler til husholdningsarbejdet eller antallet af små børn var ikke alene bestemmende for, om man havde pige eller ej. Pigen var også nødvendig i det udvendige arbejde f.eks. i roerne og ved malkningen, så længe disse arbejder ikke var mekaniseret i højere grad. Hvis der var tale om en gård med en stor malkebesætning, kunne der også være ansat en malkekone. Malkekonen boede ikke på gården og var enten enlig eller gift med en daglejer eller en håndværker. Indtil 1930'erne var der flere sådanne malkekoner i sognet.

1940'erne

De to ældste døtre var nu så store, at de efterhånden kunne hjælpe deres moder med forskelligt husarbejde, når de kom hjem fra skole. Dette bidrog også til, at der ikke blev ansat en pige på gården, selv om økonomien havde bedret sig.

Flere arbejder i huset var også gledet ud, f.eks. blev langt mere tøj købt færdigt. Tidligere havde MO syet alt tøj til børnene og sig selv. I 1941 døde MOs gamle moder, men på

dette tidspunkt var der ikke tale om, at familien mistede en persons arbejde. Derimod skulle der ikke længere bruges så megen tid til at pleje den gamle.

I slutningen af 1940'erne anskaffede man endvidere en mal-kemaskine på gården, hvilket også var med til aflaste MO. Arbejdet med at malke de 10–12 malkekøer gled over til udelukkende at blive et mandligt arbejde.³² Pasning af fjerkræ (ca. 50 høns, 10 ænder og 3 gæs) var dog et arbejde, som MO alene varetog, efterhånden med hjælp af børnene.

Den mandlige medhjælp blev bibeholdt, nemlig en karl samt en yngre karl eller dreng. Arbejdet i stalld og mark var stadig meget arbejdskrævende, og husbond kunne ikke klare arbejdet alene uden hjælp. Sønnen (JBO) var da heller ikke gammel nok til at varetage en karls arbejde på gården.

Et frysehus, der i 1952 blev oprettet i en nærliggende landsby, kan i øvrigt have været medvirkende til, at der ikke blev ansat en ny tjenestepige. Der kunne nemlig spares mange timers arbejde i forbindelse med slagtingen og den dermed forbundne konservering.

1950'erne

I 1950 blev den første traktor købt til gården – indtil da havde man haft fire heste og i perioder to plage. Da traktoren blev købt, blev to af hestene solgt – dem var der ikke længere brug for. Kort efter rejste den ene af karlene. Familien anførte, at grunden til at karlen rejste var, at de to karle ikke kunne blive enige om, hvem der skulle køre traktoren.

Dette var tilsyneladende også tilfældet, men den egentlige årsag må nok søges i, at der kun var arbejde til den ene af dem. Dels kunne der ved hjælp af traktoren udføres mere arbejde på kortere tid, og dels var den daglige pasning af hestene nu indskrænket betydeligt.

Synet på den nye redskabsteknologi var præget af meget modstridende følelser, når familien så tilbage på forløbet. På den ene side lød der bemærkninger som: »redskaber hjælper jo« og »folk fik fat i de dyre maskiner, fordi der ikke var folk at få«. Og på anden side mente man at »hvis man købte maskiner, var der ikke råd til lønninger«.

Efter nogen tid holdt også den tilbageblevne karl op og den næste karl, der blev ansat, var ikke helt ung (i 50-årsalderen).

Han var mest interesseret i arbejdet med hestene, og på den måde fik sønnen lejlighed til at arbejde med traktoren, hvilket han var meget tilfreds med.

JBO født 1939 fortæller:

»Far og karlen stod op kl. seks for at malke, og jeg stod op kl. syv for at strigle de to heste. Jeg drev den lidt af, for jeg var faktisk lidt træt af de heste«.

Der blev altså taget hensyn til sønnen – han fik lov at sove længere, men det, der er mest betegnende, er nok, at han ikke var interesseret i hestene, men derimod i den nye »maskine«, traktoren.

Også husmoderens arbejde blev yderligere lettet. Fra 1951 blev alt vasketøj sendt til et nyoprettet andelsvaskeri i Præstø.

I løbet af 1950'erne flyttede de to døtre hjemmefra – de var bl.a. ude at tjene en kort periode, på forskellige højskoleophold og blev senere gift – kun den ene med en landmand. At gifte sig bort fra landbruget var en meget almindelig form for afvandring, især blandt piger.

1960'erne

I 1960 blev der anskaffet endnu en traktor, og samme år blev de sidste heste solgt. I den forbindelse blev karlen bedt om at finde andet arbejde, og dermed bestod den mandlige arbejdskraft udelukkende af familiens egen arbejdskraft, faderen og sønnen. Men man kom til at mangle karlen som arbejdskraft i høsten, og EO købte derfor en mejetærsker samme år. Der var her tale om en slags mekaniseringsspiral. Ved købet af en maskine blev man nødt til at afskaffe en persons medhjælp, denne person kom man til at mangle i en anden arbejds-situation, og man måtte derfor købe en maskine, der kunne afhjælpe dette. Købet af én maskine aftvang altså købet af den næste.

Der var imidlertid tale om en overgangsperiode fra fast medhjælp til ingen medhjælp overhovedet. Et par somre i træk kom unge landmænd på udveksling fra Holland og Tyskland – de deltog i arbejdet om sommeren.

Også i husarbejdet skete ændringer, der var med til at fastholde status quo: ingen tjenestepige. I 1961 blev der indlagt

*Østergårds stuehus.
Fot.: Lene Floris, 1989.*

centralvarme, og året forinden var der blevet købt gaskomfur, således, at MO ikke længere behøvede at bruge tid og kræfter på at sørge for brænde, tænde op, tømme aske ud m.m.

Ligeledes blev der i disse år købt køleskab og senere fryser, hvilket sparede MO for megen tid, da hun ikke længere skulle flere kilometer væk for at hente sit kød i frysehuset.

1970- og 80'erne

Udviklingen med stadig flere hjælpemidler både i stald, mark og hus fortsatte i 1970'erne. I 1973 overtog den 34-årige søn gården. Tidspunktet var meget gunstigt set i forbindelse med Danmarks indtræden i EF. JBO var ungkarl og drev gården sammen med sine forældre. I de følgende år blev der købt dels større traktorer og dels en større mejetærsker. Desuden blev der i 1974 bygget maskinhus og i 1977 indkøbt korntørringsanlæg. Gården havde indtil 1986 stadig blandet landbrug (svin, malkekøer, korn og roer), og eftersom arbejdet i stalden tog forholdsvis lang tid, måtte arbejdet i marken effektiviseres ved hjælp af maskiner.

Faderen, EO, døde i 1984, og sønnen måtte derefter lave alt

*Traktor på Østergårds gårdsplads; uden den og andre tekniske hjælpemidler kunne gården ikke drives af én mand alene. Gårdens udlænger er iøvrigt præget af mange til- og ombygninger. Der findes både moderne murstensbyggeri og traditionelt bindingsværk.
Fot.: Lene Floris, 1989.*

landbrugsarbejdet alene. Moderen, MO, havde også nok at lave – hun klarede alt husarbejde alene, selv om hun ikke længere overkom alt det, som hun tidligere havde anset for nødvendigt, bl.a. blev arbejdet med haven reduceret.

JBO er i dag i slutningen af 40'erne og stadig ugift, hvilket bl.a. hænger sammen med, »at det er svært at finde en pige på landet«, og desuden har MO gennem flere år ment, »at det ikke er let at være to husmødre i samme køkken«. Hverken hun eller hendes mand ønskede i sin tid at forlade gården og evt. flytte i parcelhus. I 1987 flyttede MO imidlertid i en beskyttet bolig i en nærliggende købstad.

I dag bor JBO alene på gården og udfører alt arbejdet med fem søer og de tilhørende smågrise samt dyrkningen af byg, hvede og sukkerroer.

Han har investeret i en ny møddingsplads og et udmugningsanlæg for bedre at kunne overkomme arbejdet med grisene, men han har ikke længere malkekøer. Han føler sig i

forvejen rigeligt bundet til bedriften. På den anden side har han i 1988 anskaffet sig 14 forskellige slags gæs og 7 slags ænder, som han holder som hobby.

Foruden arbejdet på sin egen gård tager JBO ud og høster for andre med en ny og større mejetærsker, som han købte brugt i 1987. Han tager dog kun arbejde inden for en radius af ca. fem km, og det er ikke noget, han averterer med.

Sammenfattende kan man sige om udviklingen på Østergård, at der er sket en voldsom afvandring. Arbejdskraften er indskrænket fra over ti personer i 1930'erne (incl. løs medhjælp) til bare een person i dag. Tjenestepigen gled først ud af husholdet og dernæst en karl, da der blev købt traktor. Den sidste medhjælp forsvandt, da der i begyndelsen af 1960'erne blev købt endnu en traktor samt en mejetærsker. Hvor der tidligere blev inddraget arbejdskraft udefra, for at gårdens arbejde kunne blive udført, er det i dag den omvendte situation – JBO tager ud og høster for andre.

Sådan som forløbet her er skitseret, kunne man fristes til ensidigt at betragte den teknologiske udvikling som årsagen til, at så mange mennesker er afvandret. Men i den forbindelse er det vigtigt at være opmærksom på den generelle økonomiske udvikling i perioden. Priserne på landbrugsprodukter og maskiner, miljørestriktioner, den voksende industri i byerne, lønniveauet på land og i by, er alle faktorer med betydning for afvandringen. Udviklingen på Østergård fra omkring 1900 til i dag må siges at have haft et forholdsvis typisk forløb. Ser man to andre gårde i nærheden, viser der sig et lignende mønster især m.h.t. traktorernes indførsel i bedrifterne.

»Fuglegård«

På en mindre gård (21 tdr.land) forløb ændringerne således:

Gården blev overtaget i 1937 af et ungt par (VF og MF), der som så mange andre unge på landet havde lært hinanden at kende i en ungdomsforening. De fik en datter samme år og endnu en datter i 1940.

De første år havde parret travlt med at få produktionen i gang, og omkring år 1940 var der på gården to heste, ti malkekøer, ti ungreaturer, to grisesøer, 30–40 høns og ti

Ved roelugning kunne det være nødvendigt at tage børn i alle aldre med i marken.

Fot. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

ænder. På gården var der såmaskine, radrenser, plov, harve og tærskværk, og man havde selvbinder fælles med nabogården.

Indtil 1951 var der ansat en karl på gården, der deltog i alt arbejde i mark og stald. Løs medhjælp blev inddraget ved roehakning og roeoptagning, (en husmandskone), i høsten (en mælkekuşk) og ved tærskningen (tre skovarbejdere). Konen på gården (MF) deltog også i markarbejdet i spidsbelastningsperioderne. Foruden alt arbejde i hus og nyttehave samt pasning af børn passede hun fjerkræ og var med til at malke. Især når der skulle luges roer, kunne det være vanskeligt samtidigt at passe på børnene, men det blev klaret ved, at børnene blev taget med i marken.

Malkearbejdet ophørte dog for konens vedkommende, da man i 1948 anskaffede en malkemaskine. I stedet for at køre med hest og vogn ned i engen om sommeren trak manden og karlen køerne hjem for at malke dem. Det var ikke længere nødvendigt med tre personers arbejdskraft til dette arbejde.

Efter at gårdparret i 1951 havde fået traktor (en grå Ferguson), opgav de at have karl. Det var for dyrt i løn, og desuden kunne manden og konen selv klare arbejdet (hestene skulle

heller ikke længere passes), og deres døtre kunne også deltage i det daglige og det årstidsbestemte arbejde. De var f.eks. med til at hakke roer. Ved sådanne lejligheder sang den ældste datter »Jeg en gård mig bygge vil, der skal ikke være roer til«.

Da der ikke længere var ansat en karl på gården, gik konen mere med i stald og mark. Hun kørte traktoren, når der skulle radrenses, og var også med i høsten på en ny måde. Tidligere satte hun korn op, men efter traktorens indførsel var det hende, der kørte den med selvbinderen efter.

MF fortæller:

»Det var meget almindeligt, at kvinder kørte traktor her på egnen – på de der små gårde var det nødvendigt... Uha nej da, jeg har aldrig gået efter heste for at harve eller så. Det var lettere at sidde på en traktor«.

Man havde overvejet at købe traktor lidt tidligere, men markvejen på gårdens jorder var meget dårlig og kunne ikke anvendes til traktor. I 1951 var der imidlertid blevet anlagt en ny offentlig vej parallelt med markvejen, og det blev den direkte anledning til, at en traktor blev købt.

I 1963 blev der købt en ny traktor (rød Ferguson), idet den gamle ikke kunne trække en ny grønthøster, der var blevet indkøbt. Også her var der tale om en mekaniseringsspiral – købet af en maskine førte til købet af en anden og større maskine.

Da gården ikke havde et særligt stort jordtilliggende, indgik man i forskellige arbejdsfællesskaber med nabogårde, ligesom man købte maskiner i fællesskab. I 1962 blev selvbinderen skiftet ud med en mejetærsker (fælles med nabogården), og man havde også fælles vaskemaskine med flere naboer.

Siden kom en nærliggende maskinstation til at overtage nogle af disse funktioner. Man lejede f.eks. en enkorns-såmaskine til roer, og lod roerne blive sprøjtet fra maskinstationen. Roerne blev taget op med en roeoptager fra en anden nabogård, mod at VF deltog i roeoptagningen på denne gård.

I 1965 holdt parret op med at have køer og koncentrerede sig om svineavl. Derefter blev næsten alt arbejdet i stalden udført af manden, VF, med undtagelse af pasningen af fjerkræet.

Også arbejdet i marken blev forenklet. Tidligere var der blevet dyrket både foder- og sukkerroer samt korn. Produktio-

nen af foderroerne standsede, da man ikke længere havde køer, og i 1979 ophørte også produktionen af sukkerroer. Det var ikke længere økonomisk rentabelt, og det var meget arbejdskrævende, bl.a. skulle roerne køres helt til Stege.

Ligesom det ældre gårdpar på Østergård ønskede dette par heller ikke at forlade gården, selvom de var kommet op i årene. Det gjaldt især VF, der ikke kunne tænke sig at se andre »rode og regere« på hans gård. Begge døtre har giftet sig med mænd uden for landbruget og har ikke haft interesse i og mulighed for at overtage gården.

Omtrent samtidig med, at parret solgte jorden fra til en nabo, døde VF (1985–86), og i 1987 besluttede MF at afhænde gården helt for at købe parcelhus i en nærliggende købstad.

De nye ejere af gården, eller rettere ejere af stuehuset, er et ægtepar, hvor begge har arbejde andetssteds (i en bank og som murerarbejdsmand).

Udviklingen på denne gård er meget typisk for, hvordan det er gået de mindre landbrug. Først er produktionen blevet rationaliseret og effektiviseret ud fra de økonomiske muligheder, som gårdens jordtilliggende har givet (nye maskiner, brug af maskinstation m.m.), siden er produktionen blevet forenklet. Man gik forholdsvis tidligt bort fra det blandede landbrug (ingen køer, dernæst ingen svin og fjerkræ), og på samme måde blev markproduktionen præget af monokultur, byg.

Ser man på hvor mange mennesker, der har været tilknyttet gården, har dette også ændret sig betydeligt. Selvom der kun var en karl på gården indtil 1951, så har der til stadighed været andre, der også kunne tjene lidt ekstra ved at arbejde på gården (husmandskone, mælkekusk m.fl.). I dag er der ingen, der lever af gården.

»Kullegård«

På en lidt større gård (godt 40 tdr.l.) kan man også finde mange lighedspunkter med udviklingen på Østergård og Fuglegård. Ligesom på Østergård boede det nygifte ægtepar (SN og EN) sammen med en gammel moder, idet SNs far var død i 1948. Parret var blevet gift i 1951 og fik en datter i 1952 og en søn i 1955.

Kullegård i 1930'erne. Traditionelt sjællandsk bindingsværk fra 1700-årene, hvidkalket.

Fot.: venligst udlånt af E. og S. Nielsen.

I 1956 byggede det unge par nyt stuehus fordi »det er ikke godt at bo sammen unge og gamle« og fordi »det er ikke godt for to damer at bruge samme gryder og potter«. SNs mor blev boende i det gamle stuehus, indtil hun i 1970 kom på plejehjem.

Produktionen var blandet landbrug med ialt 40–50 kreaturer, 2–3 søer med grise, 100 høns, 10–15 ænder, 5 arbejdsheste og i perioder op til 5 halvblodsheste i opdræt. I 1953 blev købt en traktor og hesteholdet blev indskrænket til 2 arbejdsheste.

I 1961 blev der købt mejetærsker og karlen havde samtidig fundet en anden plads. Samme år blev der købt endnu en traktor, fordi hestene ikke kunne forliges med traktoren, når

*Den første traktor på Kullegård.
Fot.: venligst udlånt af E. og S. Nielsen.*

der f.eks. skulle læsses korn. Det var for farligt, når EN (kone) skulle køre traktoren. Derefter havde man ikke længere heste på gården, og da SN altid har været glad for heste, var det især for ham en stor omvæltning. Da man ikke længere havde karl, var det for meget arbejde for familien selv at passe de mange kreaturer, og halvdelen blev sat ud. I 1964 blev resten af køerne solgt.

I dag drives gården stadig af ægteparret, som ikke længere er helt unge, og som har døjet med forskellige sygdomme. Deres søn, der er uddannet automekaniker, skal formentlig overtage gården og deltager i alt det daglige arbejde.

Husdyrholdet består i dag af 4 katte og 4–5 grise til eget forbrug og på jorden dyrkes roer og maltbyg. Indtil ca. 1975 havde man imidlertid dyrket et bredt spektrum af afgrøder som hvede, havre, byg, forskellige slags frø, sukkerroer og lucerne. Der er i løbet af de sidste årtier blevet købt nye og bedre maskiner til markarbejdet f.eks. roeoptagere (den første indkøbt i 1956) men mejetærskeren er den samme, som blev købt i 1961. Det er en bugseret mejetærsker, som er blevet forbedret på forskellig vis af den maskinkyndige søn.

Hvad angår husarbejdet er også dette blevet forenklet gen-

*Kullegårds stuehus bygget i 1956.
Fot.: Lene Floris, 1989.*

nem de seneste årtier ved hjælp af køleskab, fryser, centralvarme (idag kombifyr), vaskemaskine m.v.

Ligesom i de to foregående eksempler er der sket en indskrænkning i husholdets størrelse. I dette tilfælde fra 6 personer (aftægtskone, mand, kone, børn og karl) til 2–3 personer (ældre ægtepar med delvis hjemmeboende søn), og så er den løse medhjælp ikke medregnet.

Fra at være et blandet landbrug med mange forskellige afgrøder på marken og både svin og kvæg, er gården i dag præget af næsten udelukkende vegetabilsk produktion.

Sammenfattende kan man konstatere, at de fleste landbrug har specialiseret sig i overvejende vegetabilsk eller animalsk produktion i de sidste årtier. Mange har købt eller forpagtet mere jord, hvis de ikke selv har forpagtet eller solgt jorden fra og dermed er blevet nedlagt som egentligt landbrug.³³

På de fleste gårde genkendes dog de træk, som næsten uændret har eksisteret i det mellemstore gårdbrug i over 100 år. Brugeren besidder selv sin bedrift, bor på gården og deltager i det daglige arbejde. På husholdsniveau er det således

»kun« tjenestefolkene eller medhjælpen, der er forsvundet som karakteristisk kendetegn.

Derimod er produktionen som sådan undergået en voldsom forandring.

Landbrug med andre produktionsformer

Helt andre typer landbrug findes dog også i nærheden af de tidligere skildrede gårde.

Eksempelvis skal kort skildres arbejdet på en gård med 5 tdr.land. Her er bygget en stald til ca. 250 malkekøer, samt diverse bygninger til oplagring, bolig m.v. Resten af det oprindelige jordtilliggende er forpagtet væk eller solgt fra.

Foderet til den store besætning indkøbes hos et grovvareselskab og hos nærliggende gårdmænd (ensilerede roetoppe). Stalden ejes af én mand, køerne af en anden, og arbejdet varetages i det daglige af en overfodermester samt fem fodermestre. De sidstnævnte er ansat som almindelige lønarbejdere og har en fast arbejdstid. Arbejdstiden ligger dog på andre tider af døgnet end ved industri-, handels- eller kontorarbejde. Man starter meget tidligt om morgenen og arbejder frem til middagstid. Herefter er der en lang pause, hvorpå der arbejdes til ud på aftenen. Disse arbejdstider medfører, at de ansatte må bo på stedet. Hver har sit eget rum samt del i en fælles stue og køkken. Kosten må hver især sørge for – et arbejde, der tidligere blev udført af husmoderen på en gård.

De karakteristika, der tidligere er nævnt for gårdbruget, genfindes i dette brug kun delvist. Ejeren (i dette tilfælde endog to personer) arbejder ikke selv med til daglig og bor ikke på gården. Der er derfor ingen hensyn at tage til familiens cyklus (antallet af små børn m.v.), og der skal blot ansættes det antal arbejdere, der er brug for i forhold til antallet af dyr og maskiner. Der er iøvrigt heller ingen balance mellem det, der dyrkes på marken som foder, og antallet af dyr, hvilket ellers har været det mest almindelige i århundreder. I dette tilfælde kan man faktisk tale om en slags kapitalistisk industriproduktion.

På et andet landbrug i Allerslev sogn findes et af de største økologisk drevne landbrug i Danmark, nemlig Oremandsgård. Her dyrkes ca. 100 ha af jorden uden brug af sprøjtemidler og kunstgødning.

Dette gods var tidligere den lokale repræsentant for brugstype fire: megen jord, mange medhjælpere og familien kun lidt med i produktionen. I dag er det også af betydning, at man lægger vægt på en økologisk produktionsform, selvom jordtilliggendet på over 600 ha gør, at der er ansat flere medhjælpere på fuld tid. Jordtilliggendets størrelse er naturligvis ikke uden betydning i denne sammenhæng.

Generelt er der stadig tale om en stor spredning inden for landbruget. Produktionens art og omfang har fået en endnu større betydning end for 100 år siden, hvor jordtilliggendet trods alt havde væsentlig indflydelse på familiernes dagligdag på de mindre og middelstore brug.

Afslutning

I det foregående er forsøgt vist, hvorledes hushold på gårdbrug fra ca. 1900 til 1980 var sammensat og fungerede. I gårdhusholdet var der tale om en hierarkisk opbygning med husbond og madmoder som arbejdsledere i toppen og tjenestefolk og daglejere længere nede i hierarkiet. Antallet af personer i et hushold var afhængigt af gårdens størrelse, produktion samt af familiecyklussen og på langt de fleste mellemstore gårdbrug var der ansat to-tre tjenestefolk permanent. I dag er det stort set kun kernefamilien, dele af den eller en enkeltperson, der driver en gård.

I begyndelsen af perioden (fra omkring 1920) skal størsteparten af de afvandrede findes blandt tjenestefolkene, hvilket fremgik af både det statistiske materiale og beskrivelsen af udviklingen på de tre gårde i Allerslev sogn. Tjenestefolkene var dog ikke en homogen gruppe. Børn af husmænd og landarbejdere havde fortrinsvis tjeneste af økonomisk nødvendighed og kom også tidligere ud at tjene, mens gårdmandsbørnene så deres tjenestetid som et led i deres »uddannelse«. Den sociale baggrund (forældrenes erhverv) fik betydning for, om en person afvandrede. Langt fra alle husmands- og landarbejderbørn kunne nemlig gøre sig forhåbning om, at »få foden under eget bord«, hvilket dog også var gældende for en stadig større gruppe af gårdmandsbørn. Hvis der var mange søskende i en familie, måtte nogle nødvendigvis søge andre veje.

I de sidste ca. 25 år er det imidlertid ikke kun medhjælpen,

der er afvandret. Mange selvstændige har solgt deres brug siden 1960'erne. Det var fortrinsvis de mindre brug, mens der i dag i takt med den økonomiske udvikling også sælges mange større gårde på tvangsauktion.

I dag kræves et meget stort jordtilliggende eller et specialiseret husdyrhold, hvis man overhovedet skal gøre sig noget håb om at overleve i det traditionelle landbrug. Nye veje kan måske findes inden for det økologiske landbrug og gennem nye ejerformer, men det er stadig kun blandt et fåtal af landmændene i Danmark, dette er på tale.

Afsluttende kan man sige, at udviklingen m.h.t. landbrugets arbejdskraft fra ca. 1900 til 1980 kan opdeles i to perioder. Den første er karakteriseret ved en nedgang i antallet af medhjælpere, men for de fleste gårdes vedkommende var der ikke tale om egentlig strukturelle ændringer. De kom derimod i den anden periode (efter anden verdenskrig), hvor den maskinelle arbejdskraft for alvor slog igennem. Denne periode er endvidere kendetegnet ved en voldsom afvandring af både medhjælp og selvstændige landbrugere.

Arbejdets karakter har ændret sig på den måde, at der tidligere var tale om medhjælp til konkret fysisk arbejde, mens det i dag er store maskiner samt ekspertbistand i form af landbrugs konsulenter m.v., der er afgørende. Også pengeinstitutterne, de store andelsforetagender samt landbrugslovgivningen har fået stadig større indflydelse på den enkelte landmandsfamilies hverdag.

Sammenfattende, lidt provokerende og forenklet kan udviklingen i dansk landbrugs arbejdskraft optegnes således:

Fra KARL	til TRAKTOR
Fra PIGE	til VASKEMASKINE OG FRYSER
Fra LANDARBEJDER	til MASKINSTATION
Fra HUSHOLD	til KERNEFAMILIE

Noter

1. I 1981 og 1982 samt i 1989 blev materialet til denne artikel indsamlet. Det var først og fremmest gennem feltarbejde med interviews og observation. Det indsamlede materiale blev suppleret med materiale fra Danmarks Statistik, folketællinger fra Allerslev sogn, Præstø amt, samt en gennemlæsning af optegnelser

fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

Artiklen bygger delvis på en afløsningsopgave udarbejdet til Institut for Europæisk Folkelivsforskning i forbindelse med det såkaldte Allerslevprojekt om dansk landbrug i dette århundrede.

I Nord Nytt nr. 15, 1983 findes en foreløbig redegørelse for Allerslevprojektets baggrund og forløb.

2. Husholdsstudier har stort set altid haft en central plads i den etnologiske fagtradition. Eksempler på sådanne studier findes bl.a. i »Familie, hushold og produktion«, O. Löfgren (red.), Lyngby 1974.

Betegnelsen hushold refererer i min undersøgelse til en gruppe individer, der bor sammen med forskellige grader af produktions- og konsumtionsfællesskab. Begrebet familie forbeholdes slægtninge.

3. Danmarks Statistik opererer med kategorien »helårsarbejdere«, der svarer til 300 arbejdsdage (efter 1970–71 265 dage). Man skal dog generelt være opmærksom på, at landbrugstællingerne er opgjort ud fra forskellige kriterier gennem årene.
4. Kilde: Materiale fra Landbrugets Informationskontor og Foreningen for Danske Landbrugsskoler.
5. Den teoretiske inspiration er først og fremmest fundet i polsk og engelsk agrarsociologi, hvor forskere som B. Galeski og A. V. Chayanov, H. Newby samt T. Shanin har været de vigtigste. Her skal blot nævnes Chayanovs forsøg på at formulere en speciel »bondeøkonomi«, der skulle stå på linje med de øvrige produktionsmåder i Marx's teori. Bondeøkonomien var bl.a. kendetegnet ved, at der *ikke* var tilknyttet betalt arbejdskraft til gården. Det er imidlertid ikke den definition, der ligger til grund for denne artikel.

Etnologerne Palle O. Christiansen: »En livsform på tvangsauktion«, 1982 og Thomas Højrup: »Det glemte folk«, 1983 har begge i de seneste år arbejdet med begrebet »livsform« i forbindelse med landbruget, hvilket også har dannet baggrund for denne artikel. Højrup tager sit udgangspunkt i den strukturelle historiske materialisme og udspecificerer fra produktionsmådebegrebet tre livsformer, hvoraf den ene »de selverhvervendes livsform« empirisk dækker en del af landbrugerne i Danmark. Her er den enkle vareproduktion det bærende element.

Christiansen skriver bl.a. s. 48: »Set udefra er den danske bondegård en enhed, der integrerer en *økonomisk virksomhed* med *bondens hjem*«. Og han fremhæver, at man kun fiktivt kan opdele en landbrugsbedrift i en rent økonomisk og en rent familiemæssig sektor. Disse sektorer »er integreret i det, vi kalder en *gård*. Den består nemlig altid af marker, stalde og et stuehus. Ingen ville

- drømme om alene at kalde en mark, en stald eller et stuehus for en gård«.
6. Denne type genfindes flere steder i Norden, bl.a. i det sydlige Sverige. Se O. Löfgren: »The Potatoe People«.
 7. Et indtryk af dagligdagen på herregårde fås bl.a. i O. Højrup's »Herregårdsliv«, Nationalmuseet 1981.
 8. Om denne udvikling se Arv og Eje 1976 »Det forsømte århundrede«.
 9. Se bl.a. Else-Marie Boyhus »Svenske roearbejdere«, Lolland-Falsters Historiske Samfund 1973.
Richard Willerslev »Den glemte indvandring«. Gyldendal 1983.
George Nellemann »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere«. Nationalmuseet 1981.
 10. Marianne Zenius: »Landbokvinden i det 20. århundrede«, København 1982 samt B. Possing: »Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 19. århundrede« i Årbog for Arbejderbevægelsens historie, 1982.
 11. I Anna Pedersen »I såtid og høst« genfindes mange af de samme træk i arbejdsdelingen.
 12. Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1921, København 1922. Hermed blev også skudsmålsogen afskaffet.
 13. Landarbejderforbundet blev oprettet i 1915 som en sammenslutning af to rivaliserende fagforbund, nemlig Tyendeforbundet og Landarbejderne Fagforbund. Landarbejderforbundet havde fra 1915 til 1919 ca. 30.000 medlemmer takket være en omfattende agitation, der var muliggjort ved økonomisk støtte fra De samvirkende Fagforbund og Socialdemokratisk Forbund. Landarbejdere og tyende var grupper, der var svære at organisere af flere grunde. Her skal blot nævnes, at de arbejdede geografisk spredt og aldrig på egentlige store arbejdspladser. Det kunne derfor være vanskeligt at få opbakning fra andre tjenestefolk o.l., når der var optræk til konflikt. Desuden var der tale om ideologiske barrierer. Mange tjenestefolk og landarbejdere havde forhåbninger om selv at blive selvstændige engang i fremtiden, og dette gjorde, at kamplysten var mindre.
Se også Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1982.
 14. Sangen er i denne udgave nedtegnet af Skælskør Folkehøjskole.
 15. Kilde: Statistiske meddelelser 4. række, 36. bind, 4. hæfte.
 16. Visse arbejder var dog for landarbejderne på akkord, f.eks. roearbejdet, og så var der naturligvis ikke tale om at arbejde langsomt.
 17. Viggo Clausen: »Sådan var livet på landet i 30'erne« i serien »Folk fortæller«, DFS 1979.
 18. Se bl.a. Søren Mørch: »Den ny Danmarkshistorie«, København

- 1982 samt Birte Friis: »Det urbaniserede bondehjem« i Arv og Eje 1976 »Det forsømte århundrede«.
19. Om husflidsskolen i Gederød, se Aar bog for Historisk Samfund for Præstø amt, 1926. Om Husflidsbevægelsen iøvrigt, se Arv og Eje 1980 »Den ideologiske husflid«.
 20. N. P. Bjerregaard: »De unge Karles Fritidsbeskæftigelse«, Sprog og Kultur nr. 19, 1952.
 21. For en nærmere redegørelse for skolegangen på landet i denne periode henvises til Bodil K. Hansen: »Skolen i landbosamfundet ca. 1880 til 1900«, København 1977.
 22. O. Hillestrøm: »Værnepligten og Udskrivningsvæsenet«, København 1907.
 23. Se f.eks. Statistiske Meddelelser 4. række, 78. bind, 4. hæfte. Folkehøjskoler og landbrugsskoler i 1921/22 – 1925/26. Danmarks Statistik.
 24. Ole Højrup: »Herregårdsliv«, bind 1. Nationalmuseet, 1981.
 25. NEU nr. 21023 og 2801.
 26. Se bl.a. I. M. Børgesen: »Teknologi og landbrug«, upubliceret opgave under Allerslevprojektet, IEF, u.å.
 27. Tallene for 1981 er fremkommet ved telefoninterviews og almindelige interviews og kan kun formodes at vise det omtrentlige antal.
 28. I dag består landbrugsuddannelsen af:
 - a. Grundskole, normalt fem måneder.
 - b. Praktikuddannelse i tre år med ophold på mindst to landbrug, hvoraf forældrenes kan være det ene.
 - c. Fagligt/teknisk kursus seks måneder og driftslederkursus tre måneder.
 Inden grundskolen påbegyndes, skal eleven have haft seks måneders, helst 12 måneders praktik.
 29. Sydsjællands Museum har i 1989 udgivet et hæfte om en nabogård til Østergård. Her skildres netop en firlænget bindingsværkgårds udvikling fra 1600-tallet til idag.

Se Ole Urban Jensen »Skovly« gård nr. 1, Kragevig.

 I museumssammenhæng er det iøvrigt en væsentlig opgave at dokumentere, hvordan ændringer i landbrugsproduktionen, herunder indførsel af ny teknologi og afvandring af arbejdskraft afspejles i landbrugsbygningerne. Dette arbejdes der bl.a. med på Frilandsmuseet ved Sorgenfri.
 30. Anvendelsen af landbrugsmaskiner m.v. Statistiske Meddelelser 4. række, 34. bind, 2. hæfte.
 31. Statistiske Meddelelser 4. række, 72. bind 3. hæfte.
 32. Statistiske Meddelelser 4. række, 106. bind 3. hæfte.
 33. Se Jon Rasmussen: Strukturudvikling og kriser i dansk landbrug. RUC 1983.